

MUGUR ANDRONIC, *Evoluția habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneț din paleolitic până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în *Suceava*, 22–23, Supliment VI, Iași, 1997, 188 p.

Deși este recunoscută necesitatea stringentă a identificării pe teren și a publicării microzonale și, în final, la nivel național a tuturor vestigiilor arheologice, pentru o repertoriere patrimonială a lor, între altele în scopul protecției prin lege și a evitării distrugerii, știind că pentru epocile istorice îndepărtate doar arheologia este în măsură să aducă noi informații utile în cercetare, finalizarea unor astfel de lucrări la scară macrozonală și națională rămâne, în continuare, un deziderat.

În contextul efortului de alcătuire a unor repertorii arheologice la nivel zonal se înscrie lucrarea lui Mugur Andronic, activ cercetător de la Muzeul Național al Bucovinei din Suceava, intitulată *Evoluția habitatului uman în bazinul hidrografic Soloneț din paleolitic până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*. Volumul este rezultatul unor multiple investigații arheologice, coroborate cu informațiile oferite de izvoarele scrise medievale, dintr-o microzonă din jumătatea meridională a Bucovinei (217 km²), aparte ca structură geografică și bogată în vestigii ale trecutului. Se poate considera că, până la un punct, ea poate fi luată ca eșantion de analiză pentru părțile de nord ale Moldovei.

Trebuie menționat faptul că, în microzona cercetată, sunt situate câteva localități unde, în ultimele decenii, s-au efectuat investigații arheologice de amploare, cu rezultate deosebite, care sunt deja asimilate în literatura de specialitate, la acestea autorul adăugând nu numai descoperirile sale de suprafață, ci și informațiile obținute în urma propriilor săpături arheologice.

În cadrul cercetării, un prim principiu respectat de Mugur Andronic a fost acela al revenirii periodice pe locul descoperirilor deja făcute, pentru o datare cât mai sigură și pentru depistarea unor eventuale noi niveluri de locuire. Pornindu-se de la natura tipului de cercetare, trebuie subliniată inevitabilitatea caracterului relativ al unor datări, cât și

imposibilitatea surprinderii integrale a tuturor nivelurilor de locuire umană pe un anumit loc.

După cum reiese din conținutul lucrării, autorul a întreprins, de-a lungul anilor, cu multă competență și pasiune, o susținută cercetare în direcția investigării unor mărturii ale trecutului, efectuând sondaje și săpături arheologice destul de extinse, necesare scoaterii la iveală a unor mărturii sau a salvării de la distrugere a unui patrimoniu foarte bogat și extrem de variat.

Este demn de reținut că în bazinul hidrografic al râului Soloneț locuirea umană este atestată încă din perioada paleolitică și că densitatea așezărilor și necropolelor de-a lungul diferitelor epoci istorice a fost în permanență mare până în zilele noastre, fapt ce se explică nu numai prin rodnicia pământului, ci și prin existența în zonă a depozitelor de sare sau a surselor de apă sărată la suprafață, bogăție naturală ce a avut un important rol în dinamica complexelor de locuire, atât ale autohtonilor, cât și ale alozenilor.

Mugur Andronic adaugă descoperirilor arheologice din fiecare localitate cercetată informațiile oferite de izvoarele documentare, cartografice și toponimice, reușind să alcătuiască un repertoriu de reală utilitate a zonei, realizând concomitent micromonografiile ale comunelor investigate. Astfel, cartea de față constituie o lucrare ce contribuie la îmbogățirea repertoriului arheologic al județului Suceava, înlesnind în același timp înțelegerea unor aspecte ale evoluției umane din regiunile est-carpătice ale României. Volumul aparținând muzeografului sucevean este foarte util pentru specialiști și datorită punctelor de vedere noi exprimate, ca și a interpretărilor și reconsiderărilor cronologice și culturale propuse, oferind un cadru larg de discuție, ce facilitează încercările de reconstituire a trecutului cât mai aproape de realitatea istorică.

SORIN IVĂNESCU

* * * *Cucuteni aujourd'hui*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, II, Piatra-Neamț, 1996, 372 p., cu fig.

După o îndelungată întrerupere, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis își reia seria aparițiilor cu volumul al doilea, intitulat *Cucuteni aujourd'hui*, editat de Gheorghe Dumitroaia și Dan Monah. Volumul cuprinde lucrările colocviului internațional *Cucuteni – un miracle dans l'Age de la Pierre. 110 ans de recherche depuis la découverte de l'habitat éponyme*, care a avut loc la Piatra Neamț între 17–18 iunie 1994. Pentru o mai bună receptare peste hotare a problematicei privind cultura Cucuteni – Tripolie, editorii au hotărât inițial ca lucrările să fie publicate doar în limbi de circulație internațională. Pe parcurs, din motive obiective, au fost incluse și lucrări în limba română.

În alocuțiunea de deschidere a colocviului (și a volumului de față), dl. Acad. Mircea Petrescu-Dîmbovița a ținut să precizeze importanța manifestării de la Piatra Neamț, prima care permitea schimbul util de opinii și informații asupra fenomenelor din cadrul culturii Cucuteni–Tripolie între specialiștii români, ucraineni, basarabeni și ruși, precum și problemele de actualitate care se ridică în fața cercetărilor viitoare. De altfel, tot la Piatra Neamț s-au ținut, în anul 1984, o parte din lucrările sesiunii științifice *La civilisation de Cucuteni en contexte Européen*, orașul de la poalele Ceahlăului fiind astfel recunoscut ca un centru de referință în cercetarea culturii Cucuteni.

Tematica vastă a lucrărilor publicate în volumul de față privește istoricul cercetărilor complexului Cucuteni–Tripolie, cronologia și sincronismele culturale pe baza „importurilor”, aspecte ale culturii materiale, fenomenele religioase; sunt prezentate, de asemenea, studii ce privesc fenomenele Cucuteni–Tripolie din perspectiva unor discipline conexe: arheobotanică, arheozoologie, statistică, etnologie etc.

Aspecte legate de istoricul cercetărilor sunt cuprinse în studiile Silviei Marinescu-Bîlcu (S. Marinescu-Bîlcu, p. 27–38) și Constantin Iconomu (C. Iconomu, p. 165–200).

Prima lucrare prezintă aportul regretatului Vladimir Dumitrescu la cunoașterea culturii Cucuteni–Tripolie, cel care, așa cum afirmă autoarea, „...s'est presque confondu avec la culture de Cucuteni...”. Introducerea în circuitul științific a noțiunii de fază A-B pe care H. Schmidt o avea în vedere doar ca un „stil tranzitoriu”, realizarea unei tipologii mai nuanțate a stilurilor picturale pe baza schemei propuse de H. Schmidt, precizările cu privire la evoluția internă a culturii Cucuteni–Tripolie sunt cele mai importante contribuții ale neobositului savant la cunoașterea acestei splendide civilizații.

Constantin Iconomu se oprește asupra altui reprezentant mai puțin cunoscut al arheologiei românești din perioada ei de pionierat, Constantin Dascălu, cel care începând cu anul 1910 va asista, din partea statului român, la săpăturile de la Cucuteni–„Cetățuia”, conduse de H. Schmidt. Participând îndeaproape la săpături, Constantin Dascălu sesizează pentru prima dată că pe „Cetățuia” există un strat intermediar între fazele Cucuteni A și B, și tot el este cel care introduce termenul de **cultură cucutenică**, încetățenit ulterior sub forma de **cultura Cucuteni**. Această cultură, conform opiniei sale, se întâlnește și în alte localități din Moldova de Sus, Galiția, Bucovina și Rusia sud-estică, având analogii în centrele neolitice din Transilvania, zona Mării Baltice și în cultura „egeică”. Cercetările ulterioare au confirmat unele din afirmațiile făcute pe cale intuitivă de către Constantin Dascălu.

Un număr important de lucrări cuprinse în acest volum încearcă să reconstituie latura spirituală a vieții purtătorilor culturii Cucuteni–Tripolie, pe baza unor descoperiri excepționale, care conțin elemente susceptibile de a fi interpretate ca simboluri magico-religioase. Avem în vedere tronul de la Lipcani (I. Mareș, p. 63–68), vasul cu siluete antropomorfe pictate de la Poduri (D. Monah, Gh. Dumitroaia, p. 39–48), macheta de captor de la Berezovka (E. Ovchinnikov, p. 115–120), statueta antropomorfă de la Rakovets (I. Popova, p. 131–140), vasele zoomorfe de la Coșenița, Rogojeni, Vărătic și Brânzeni III (V. Marcheveci, p. 253–262) și statuetele antropomorfe din așezarea Cucuteni A de la Țigănești (M. Florescu, V. Căpitanu, p. 343–358). Toate aceste piese, unele de o mare valoare artistică, sugerează existența, în cadrul comunităților cucuteniene, a unor credințe și manifestări magico-religioase legate de culte cum sunt cele ale fertilității și al Zeiței Mamă, cultul strămoșilor sau cultul solar (vezi interpretarea dată de Marcheveci vaselor aviforme). O mențiune aparte merită vasul pictat de la Poduri – „Dealul Ghindaru”. Compoziția picturală în care se regăsesc șase figuri antropomorfe grupate în două metope și alte patru pictate în benzile negre din zona torților, reflectă, în opinia autorilor, o anumită concepție cosmogonică a cucutenienilor din așezarea de aici.

Activitățile cu caracter economic ale purtătorilor culturii Cucuteni fac obiectul unor studii întemeiate pe o abordare

interdisciplinară. Felicia Monah, Dan Monah (p. 39–48) și Eugen Comșa (p. 263–276) propun imagini nuanțate privitoare la principalele ocupații ale cucutenienilor (cultivarea plantelor, creșterea animalelor și vânătoarea), pe baza datelor oferite de analizele arheobotanice și arheozoologice efectuate pe loturi de semințe sau resturi osteologice provenind dintr-o serie de stațiuni, cum sunt cele de la Poduri, Bodești-Frumușica, Mărgineni, Izvoare, Hăbășești, Valea Lupului, Carasa-Miclăușeni, Bălăneasa, Văleni (Piatra Neamț), Traian – „Dealul Fântânilor”, Târpești, Sărata Monteoru, Cucuteni, Trușești, Dumești etc.

Diferitele aspecte ale culturii materiale fac obiectul unor lucrări aparținând Elenei Tsvek (p. 89–114), Victor Sorochin (p. 201–232), Natalia Skakun (p. 141–158), A. Gangan (p. 159–164) și Mihai Boghian (p. 277–242). Locuințele, ceramica, plastica, industria litică, sunt categoriile de inventar luate în discuție de autorii mai sus menționați, relevând pe de o parte, unitatea culturală ce caracterizează un spațiu foarte vast, cuprins între Carpați și Bug, iar pe de altă parte au evidențiat o serie de manifestări specifice ale culturii materiale, pe baza cărora au putut fi evidențiate aspecte culturale regionale în cadrul marelui complex Cucuteni–Tripolie. Elena Tsvek definește un nou aspect cultural regional situat între Nipru și Bug, caracterizat prin preponderența ceramicii cu decor incizat asupra celei cu decor pictat. De asemenea, pe baza materialului furnizat de săpăturile din așezările de la Myropolye, Vesely Kut, Krasnotavka, cercetătoarea din Kiev precizează evoluția internă a acestui aspect cultural regional și delimitează mai multe grupuri cu o evoluție paralelă. Victor Sorochin se oprește asupra locuințelor care ilustrează aspectul cultural Drăgușeni–Jura. Ceea ce particularizează locuințele acestui aspect cultural, comparativ cu cele din aria vestică a culturii Cucuteni, sunt trăsăturile vădit arhaice ale unora dintre acestea: locuințe adâncite, forma ovală sau rotunjită la colțuri etc.; locuințele de suprafață sunt de formă rectangulară, cu platformă, fiind asemănătoare cu cele din restul ariei Cucuteni.

O altă categorie de lucrări au avut ca obiect cronologia internă și sincronismele culturale ale culturii Cucuteni–Tripolie cu civilizațiile învecinate. Astfel, Mircea Petrescu-Dîmbovița (p. 15–25) reconsideră încadrarea cronologică a așezării Cucuteni A de la Trușești, pornind de la cronologia așezării de la Drăgușeni (datată în etapa A₄). Figura de os descoperită la Ștefănești–Botoșani, atribuită de autorii studiului culturii Cernavoda I, pe baza analogiei cu piesa de la Ulmeni–Ilfov (P. Șarduschi et al., p. 69–73), confirmă încă o dată sincronismul cronologic între culturile Cucuteni, faza B₂ și Cernavoda I. Elena Tsvek (p. 121–130) stabilește, pe baza „importurilor” din așezări, ca cele de la Berezovka, Shkarivka, Ziubrykha, Rakovets, Vesely Kut, legăturile pe care purtătorii aspectului est-tripolian le-au avut cu comunitățile vest-tripoliene și cucuteniene, cu purtătorii culturilor din spațiul dintre Dunăre și Tisa (Tiszapolgár și Bodrogkeresztur), cu cei ai culturii Lengyel din Volânia de vest și Podolia, și cu cei ai culturii Gumelnița–Karanovo VI din regiunile Dunării de Jos.

În fine, menționăm un interesant studiu al cercetătoarei americane Linda Ellis (p. 76–87), în care propune noi principii metodologice și teoretice de investigație a fenomenelor arheologice. Luând în discuție conceptul de „cultură

arheologică”, Linda Ellis arată că, adesea arheologii conceptualizează cultura arheologică ca o populație cu frontiere bine definite („population with clearly defined boundaries”). Pentru a depăși limitele unei asemenea percepții care creează granițe false ce nu țin cont întotdeauna de realitățile culturale și istorice, autoarea propune termenul de orizont stilistic („horizon styles”), încetățenit deja în practica arheologică americană. Pe baza clarificărilor metodologice și terminologice expuse în debutul lucrării, dna Ellis se oprește asupra realităților eneoliticului transilvănean și est-carpatic, considerând că acest spațiu corespunde unei zone culturale unice („cultural zone”), Petrești – Ariușd – Cucuteni – Tripolie,

cu un orizont de ceramică incizată/excizată și cu trei orizonturi cu ceramică pictată. În partea a doua a studiului, pornind de la tehnica de modelare și ornamentare a ceramicii pictate, Linda Ellis observă că aceasta implică, în ultimă instanță, relații economice complexe desfășurate pe spații geografice foarte largi.

În finalul expunerii noastre vrem să remarcăm nivelul științific înalt al comunicărilor cuprinse în volumul prezentat. De aceea, sperăm în continuarea, pe viitor, a acestei serii de publicații reluată sub atât de bune auspicii.

OVIDIU COTOI

* * * *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe*, Archaeological Museum of Thessaloniki, 21 September – 31 December 1997, Athena Publishing and Printing House, Bucharest, 1997, 246 p., 254 ilustrații incluse în text

În 21 septembrie – 31 decembrie 1997 a fost organizată la Salonic expoziția temporară „Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe”, ce reunea piese provenite din colecțiile muzeelor și institutelor arheologice din Piatra Neamț, Iași, Vaslui, Roman, Botoșani și Suceava. Aceasta a fost prima expoziție temporară organizată în străinătate, la inițiativa unui muzeu județean de istorie, cel din Piatra Neamț, dedicată unei culturi preistorice de pe teritoriul țării noastre. Cu acest prilej a fost editat un catalog al expoziției, în limbile engleză și greacă, ceea ce reprezintă o premieră pentru România.

Volumul este deschis de un „Cuvânt înainte”, semnat de cei doi miniștri ai Culturii din România și Grecia, Ion Caramitru și Evangelos Venizelos, în care este subliniat rolul Centrului Internațional de Cercetare a Culturii Cucuteni și a colecției Muzeului de Istorie Piatra Neamț în organizarea acestei expoziții (proiect: Gheorghe Dumitroaia și dr. Cornelia-Magda Mantu) și importanța ei în cunoașterea patrimoniului arheologic românesc.

Conținutul lucrării este ordonat în trei mari secțiuni: I. The Last Great Chalcolithic Civilization of Old Europe, de Dan Monah și Felicia Monah; II. Chronology-table, de Cornelia-Magda Mantu; III. Catalogue, de Cornelia-Magda Mantu și Gheorghe Dumitroaia.

Prima secțiune tratează aspecte referitoare la geneza, evoluția, cronologia și periodizarea internă a culturii Cucuteni, legăturile purtătorilor acesteia cu populațiile vecine, activitățile cu caracter economic sau meșteșugăresc – artizanal, alimentația și, nu în ultimul rând, manifestările spirituale. Urme ale culturii materiale, macroresturile vegetale, resturile faunistice, toate aceste categorii de izvoare utilizate cu discernământ și rigoare științifică, la care se adaugă informații din sfera etnologiei și mitologiei, conduc la conturarea imaginii privitoare la aspectele de viață cotidiană menționate mai sus. Rezultatul acestui demers este un tablou complex al civilizației celor pe care autorii îi numesc „cucutenieni”. În fapt, dr. Dan Monah și Felicia Monah propun – și credem că nu greșim dacă afirmăm că este prima de acest fel – o „istorie a cucutenienilor”, în care se regăsesc rezultatele celor 113 ani de cercetări arheologice, dar care depășește cadrul descriptiv-analitic al

unei lucrări de arheologie. Remarcăm, de asemenea, expunerea într-un limbaj accesibil unui cerc mai larg de cititori. Este evitată terminologia convențională, abstractă, a arheologiei, care ar putea duce la o percepție deformată a fenomenelor luate în discuție, în care factorul „om” nu-și găsește locul.

Secțiunea a doua, întocmită de dr. Cornelia-Magda Mantu, constă într-un tabel al sincronismelor cronologice ale culturilor neo-eneoliticului Moldovei cu manifestările culturale similare din celelalte regiuni ale României, din Basarabia, Ucraina, Bulgaria și Grecia. Datarea absolută este făcută pe baza datelor C₁₄ CAL.B.C. Referitor la cronologia absolută a culturii Cucuteni trebuie să atragem atenția asupra deosebirilor substanțiale între valorile propuse de Dan Monah în prima parte și cele din tabelul cronologic. Aceste diferențe se datorează deosebirilor de opinii ale celor doi cercetători ieșeni.

Secțiunea a treia este rezervată catalogului ilustrat, realizat de Cornelia-Magda Mantu și Gheorghe Dumitroaia, care cuprinde piesele expuse. Fotografiiile aparțin lui George Dumitriu, cunoscut publicului prin multe remarcabile realizări de acest gen, printre care albumele „Pictura murală în Bucovina” și „I Daci” (Catalogul expoziției temporare organizate, începând din anul 1996, la Florența și Trieste). Catalogul volumului se remarcă printr-o ilustrație de calitate excepțională, în care culoarea, jocul de lumini și umbre, compozițiile – uneori de o mare originalitate – reușesc să valorifice la cote maxime latura artistică a pieselor. Tot lui George Dumitriu i se datorează și selectarea imaginilor principalelor stațiuni arheologice aparținând culturii Cucuteni. Dincolo de relevanța artistică a acestora, trebuie să remarcăm efortul artistului fotograf de a sugera constante ale amplasării geomorfologice ale așezărilor cucuteniene: preferința pentru promontorii și proximitatea unei surse de apă (râuri sau izvoare). Catalogul este însoțit de legenda ilustrației, concepută ca un repertoriu al tuturor obiectelor prezentate în expoziția de la Salonic. Fiecare piesă sau ansamblu de piese – atunci când fac parte dintr-un complex s-a optat pentru expunerea și prezentarea lor ca atare – este însoțită de o fișă tehnică ce cuprinde datarea și încadrarea

culturală, materia primă, dimensiunile, locul descoperirii, colecția muzeală din care provine, numărul de inventar și o scurtă descriere. Pentru identificarea mai ușoară a piesei, fișa tehnică este dublată de o fotografie alb-negru. Volumul este completat de o listă a abrevierilor și de o bibliografie generală.

Încheiem prezentarea noastră cu o întrebare, credem noi firească în legătură cu specificul tomului avut în vedere: lucrare științifică, lucrare de popularizare sau album de artă? La această întrebare este rugat să răspundă cititorul.

OIDIU COTOI

DAN MONAH, *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni – Tripolie*, Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, III, Centrul de Cercetare a Culturii Cucuteni, Muzeul de Istorie Piatra Neamț, 1997, 524 p. (inclusiv 262 fig. = p. 253–514)

Apreciat în lumea arheologilor ca unul dintre cei mai buni cunosători ai culturii Cucuteni–Tripolie, Dan Monah a fost de-a dreptul fascinat, încă de la începutul carierei sale, de manifestările artei și religiei acestei civilizații. După cercetări îndelungate și numeroase studii preliminare, el se prezintă acum cu o lucrare monografică, *summa* preocupărilor sale de decenii din acest domeniu, preocupări pentru care, avem convingerea, D.M. va păstra același interes și în viitor.

În rândurile ce urmează nu ne propunem să prezentăm detaliat (și cu atât mai puțin să analizăm riguros), capitolul de capitol, cartea cu o tematică atât de variată și atât de bogată în date și idei a lui D.M. O asemenea abordare ar necesita și, fără îndoială, ar merita, un studiu (ori chiar mai multe studii), cu respectarea tuturor normelor științifice în punerea în balanță a argumentelor *pro* și *contra* în judecarea unor probleme, în legătură cu care ar fi posibile și alte interpretări decât cele ale autorului. Rezervându-ne dreptul de a reveni, cu altă ocazie, asupra unor probleme particulare, am dori acum doar să atragem atenția asupra acestei lucrări care va deveni, pentru multă vreme, una de referință în literatura de specialitate privitoare la arta și religia preistorică. Vom încerca să scoatem în evidență ideile și contribuțiile principale ale lui D.M. în acest domeniu, adăugând unele observații și reflecții ale noastre doar acolo unde socotim că ele ar fi utile în contextul dat.

Mai înainte însă, pentru informarea cititorului, iată „oglinnda” cărții, clar și echilibrat structurată. După *Mulțumiri* (p. 7–9), *Abrevieri* (p. 11–14) și *Introducere* (p. 15–19), urmează următoarele douăsprezece capitole: I. *Istoricul cercetărilor* (p. 21–28); II. *Condițiile de descoperire* (p. 29–50); III. *Materiale și tehnici* (p. 51–63); IV. *Statuetele fazei Cucuteni A* (p. 65–93); V. *Statuetele fazei Cucuteni A–B* (p. 95–109); VI. *Statuetele fazei Cucuteni B* (p. 111–133); VII. *Pandantivele en violon* (p. 135–144); VIII. *Vasele antropomorfe* (p. 145–166); IX. *Ceramica cu decor antropomorf* (p. 167–188); X. *Obiectele antropomorfizate* (p. 189–193); XI. *Yeșminte, încălțăminte, podoabe și coafuri* (p. 195–200); XII. *Mari teme religioase* (p. 201–215). Lucrarea mai cuprinde, în continuare, un *Résumé* (p. 217–230, tradus de Marius Alexianu); *Légende des figures* (p. 231–240); *Bibliografie* (p. 241–251). *Ilustrația* (p. 253–514) deosebit de bogată, ordonată în 262 de figuri (de câte o pagină fiecare) reprezentând în total mii de piese constă, în cea mai mare parte, din desene de bună calitate, ceea ce nu se poate afirma și despre unele din relativ puținele fotografii înserate în ilustrație. Lucrarea se încheie cu un util *indice*, exclusiv de

nume (geografice, de culturi arheologice și de persoane/personaje, p. 515–523).

Tema lucrării lui D.M., așa cum a fost propusă inițial, cu mulți ani în urmă, de profesorul M. Petrescu-Dâmbovița, trebuia să vină în completarea cărții reputatului arheolog german Olaf Höckmann, *Die menschengestaltige Figurplastik der südosteuropäischen Jungsteinzeit und Steinkupferzeit*, I–II, Hildesheim, 1968, carte în care autorul a neglijat plastica antropomorfă a culturii Cucuteni – Tripolie. Cartea lui D.M. nu numai că îndeplinește cu prisosință acest deziderat inițial, dar, trecând peste limitele unei abordări strict arheologice a problemei, ea încearcă, într-o manieră originală, asaltând uneori granițele posibilului, să reinvie o lume în mare parte definitiv pierdută: viața religioasă a creatorilor culturii Cucuteni–Tripolie.

Punctul de plecare al demersului autorului l-a constituit, firește, vestigiile arheologice, singurele izvoare autentice, datând din vremea civilizației studiate. În urma unor repetate documentări în muzeele din România și (după 1990) în Republica Moldova autorul a reușit să inventarieze quasi-exhaustiv miile de piese ale reprezentărilor antropomorfe cucuteniene, publicate ori inedite, atenția sa îndreptându-se, în egală măsură, și asupra condițiilor de descoperire, ce pot fi hotărâtoare mai ales în stabilirea funcției unor obiecte sau în interpretarea unor „complexe”. Acest material uriaș și divers a fost apoi clasificat după criterii, în bună parte proprii, și clasificat tematic, folosind, în acest scop, și o bibliografie impunătoare. Rezultatele acestui travaliu se regăsesc în textul și în ilustrația lucrării, dar cititorul (mai ales cel care se va încumeta să pornească mai departe pe drumul indicat de D.M.) va simți lipsa unui repertoriu al descoperirilor, însoțit de hărți de răspândire sau, cel puțin, cuprinderea într-un indicator a datelor principale, necesare pentru identificarea mai ușoară a pieselor introduse în ilustrație ori doar menționate în text (proveniența, colecția de păstrare și numărul de inventar, locul publicării etc.). Socotim, de asemenea, că din acest „nucleu” documentar al lucrării nu ar fi trebuit să lipsească planșele tipologice, în care autorul urma să sintetizeze clasificările propuse de el, cu care operează apoi în tot parcursul studiului său.

Dacă descoperirile studiate de D.M. au fost discutate până acum mai ales ca manifestări ale artei preistorice și s-a căutat, cu multă prudență – de altfel, pe deplin justificată –, dezlegarea semnificațiilor lor religioase (vezi, de pildă, Vladimir Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, București, 1979), colegul Monah, cu multă îndrăzneală, și-a propus să deducă

unele din ideile și credințele cucutenienilor, să depisteze marile teme religioase, și să le integreze în istoria generală a religiilor. Uitând parcă de remarcă sa de acum un deceniu, nu lipsită de ironie, cu privire la ceea ce a numit atunci „turism tipologic bicontinental” (D. Monah, în *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, BAI, I, Iași, 1987, p. 68.), el adoptă acum ca metodă de bază, „utilizarea comparativă a religiilor etnografice, dar și a celor înregistrate în scris în antichitate”, metodă socotită de autor ca „singura motivată științific” (p. 15). Călăuza sa principală în această întreprindere a fost – mărturisit – Mircea Eliade, fiind, în același timp, influențat și de ideile reprezentanților psihologiei analitice, discipoli ai lui Freud (Carl G. Jung, Erich Neuman), mai ales în interpretarea motivelor mitologice ca arhetipuri în care se exprimă inconștientul colectiv.

A se recurge la o asemenea metodă este, nu o dată, inevitabil și util, dar nu credem că ea poate fi declarată drept singura cale de urmat. Este de ajuns, credem, să ne referim la opinia lui André Leroi-Gourhan, etnolog de formație care, după o îndelungată experiență în cercetarea artei și religiei preistorice, s-a pronunțat categoric în favoarea metodelor proprii arheologiei, față de metoda bazată pe comparații etnologice care a avut, uneori, chiar un efect paralizant asupra dezlegării sensului adevărat al artei preistorice și a interpretării corecte a dovezilor vieții religioase străvechi. (Vezi, de pildă, Introducerea autorului la cunoscuta sa carte, *Les religions de la Préhistoire. Paléolithique*, PUF, 1983). Nu este mai puțin pilduitoare atitudinea renumitului asiolog A. Leo Oppenheim, cu apreciate preocupări și în domeniul antropologiei culturale, coleg cu Mircea Eliade, în calitate de profesor la Institutul Oriental al Universității din Chicago. Într-una din cărțile sale, dedicate civilizației mesopotamiene (*Ancient Mesopotamia. Portrait of a Dead Civilisation*. Revised Edition Completed by Erica Reiner, Chicago – London, 1977), el tratează numai anumite manifestări specifice ale religiei, intitulând, semnificativ, capitolul respectiv (IV) *Why a “Mesopotamian Religion” should not be written*, alegând drept motto următoarele cuvinte ale lui Hölderlin: „Nah ist – und schwer zu fassen der Gott”. Savantul american își explică scepticismul prin faptul că în ciuda existenței unor izvoare aparent bogate (atât arheologice, inclusiv iconografice, cât și scrise), este imposibil de a scrie o istorie sistematică a religiei mesopotamiene, datorită, pe de o parte, opacității izvoarelor, iar pe de altă parte, puterii noastre limitate de a pătrunde în spiritualitatea unei lumi de mult apuse. Am apelat la aceste exemple, poate extreme, nu pentru a-i descuraja pe cei care vor să-l urmeze pe D.M., și cu atât mai puțin pentru a-i satisface pe cei ce nu vor fi de acord cu el, ci pentru a sesiza reala dificultate a tratării fenomenului religios chiar și în condițiile existenței unor izvoare scrise, atunci când, în spirit istoric, avem în vedere o societate concretă, care a evoluat într-un spațiu și timp dat, și suntem nevoiți să pornim în studiul nostru de la rămășițele, de cele mai multe ori sărăcăcioase, păstrate până astăzi, ale religiozității acelei societăți.

Revenind la textul cărții lui D.M. remarcăm bunul simț al autorului, atenția cu care a urmărit și apreciat contribuția înaintașilor și contemporanilor la elucidarea problemelor studiate de el, exprimarea grațitudinii tuturor colegilor care l-au ajutat într-un fel sau altul. Schițând, cu corectitudine, stadiul cercetărilor, cititorul află, pe de o parte, că autorul nu

a pornit să exploreze o *terra incognita*, iar pe de altă parte își dă seama și mai bine de contribuția importantă a lui D.M. la cunoașterea spiritualității civilizației Cucuteni. Ar fi fost poate util ca în Introducere să se precizeze cu mai multă claritate obiectul lucrării, ca și conceptele, terminologia folosită în paginile cărții. Căci, nu ne este totdeauna clar dacă noțiuni ca plastică, reprezentări sau piese antropomorfe; religie, mitologie și magie; ori ceremonii, practici și ritualuri etc. sunt folosite cu sensuri diferite sau alternața lor se motivează mai degrabă prin considerente stilistice.

O importantă contribuție a lui D.M. este analiza fină a condițiilor de descoperire, care îl duce la întemeiata concluzie că reprezentările antropomorfe – inclusiv statuetele – pot fi găsite în contexte rituale sau nerituale și că marea majoritate a descoperirilor aparține acestei categorii din urmă. Diferențierea netă, ca și stabilirea frecvenței celor două categorii – chiar dacă D.M. evită, acolo unde se poate, statisticile – constituie, credem, un pas important făcut spre o mai bună înțelegere a funcției plasticii antropomorfe. În acest context este discutată și existența, și în cultura Cucuteni, a sanctualelor (sau templelor), termenii valabili doar în cazul unor construcții cu piese fixe de cult, uneori de mari dimensiuni, precizare pe care o socotim, de asemenea, justificată și necesară. Mai puțin univocă ni se pare atribuirea unor astfel de utilizări a așa-ziselor „complexe de cult”, constituite dintr-un număr de statuete și alte „obiecte de inventar ritual”, păstrate de obicei în vase. Noi nu suntem convinși că acestea marchează, neapărat, de fiecare dată, existența unui sanctuar: ele pot constitui și depuneri votive.

Înainte de a trece la studiul propriu zis al plasticii antropomorfe D.M. face câteva observații interesante, mai ales în legătură cu compoziția pastei, tehnica de modelare, finisarea, arderea și ornamentarea statuetelor de lut, piesele metalice (cupru, argint, aur) fiind mult mai rare. Autorul se va sprijini pe unele dintre aceste observații în susținerea concluziilor sale, dezvoltate în capitolele următoare ale lucrării. Pentru a nu mai reveni, menționăm aici că din moment ce în plastica culturii Cucuteni există, alături, statuete modelate cu mult meșteșug din una, două sau trei părți, acestea din urmă fiind asamblate în cursul finisării lor, nu vedem de ce ar trebui să întrezărim, neapărat, în piesele compuse din două jumătăți, o expresie a structurii dualiste a zeității primordiale cucuteniene, o *coincidentia oppositorum*, ilustrată de autor prin cele două principii antagonice, dar și complementare, numită de chinezi *yang* și *yin*.

Studiul minuțios, desfășurat neîntrerupt, timp de peste două decenii, a plasticii cucuteniene, i-a permis lui D.M. să elaboreze o clasificare a statuetelor, sprijinită pe zece criterii tipologice fundamentale, criterii pe baza cărora a ordonat și analizat întreaga plastică în *ronde-bosse*. Acest sistem are darul de a permite o analiză combinativă prin care se relevă, cu toată claritatea, complexitatea deosebită a materialului cercetat, dar și a cercetării însăși. Nu este mai puțin important că sistemul își păstrează caracterul deschis, ce poate fi completat cu criterii, tipuri și variante noi. În sfârșit, acest sistem, coroborat, eventual, și cu alte clasificări deja existente, ar putea constitui baza unui program de analiză pe calculator. Elaborarea acestui sistem este, fără îndoială, una din importante contribuții, aduse de lucrarea lui D.M. Evident,

toate criteriile stabilite (cu numeroasele lor subunități tipologice) își au importanța lor în clasificarea plasticii, dar noi nu ne putem referi aici decât la unele dintre acestea, permițându-ne a face și câteva remarci. Urmându-l pe James Mellaart, autorul distinge, în cadrul K I, statuetele propriuzise de figurine. Dacă din punctul de vedere al caracteristicilor tehnologice, separarea lor pare a fi tranșantă (cel puțin pe baza experienței noastre), atât durata de utilizare, cât și funcția lor, probabil diferită, justificată, credem, distingerea lor. În cele câteva statuete feminine din faza Cucuteni B, care au aplicate și pe spate pastile, interpretate ca săni, discutate la K III, autorul întrevede o serie restrânsă de reprezentări de tip *Janus*, expresia plastică a dualismului religios cucutenian, o altă manifestare a conceptului *coincidentia oppositorum*, deja menționat. Chiar dacă acele pastile reprezintă, într-adevăr, sănii, nu suntem convinși că aceste elemente sunt suficiente pentru a ne îndreptăți să asociem aceste statuete unei divinități masculine, cu două fețe, care scrutează trecutul și viitorul, din panteonul roman. Conform criteriului IX, al sexului, autorul distinge reprezentările feminine care sunt, în toate etapele culturii Cucuteni-Tripolie, dominante din punct de vedere numeric; cele masculine, care apar încă în faza Precucuteni I, vor rămâne mereu rare; și, în sfârșit reprezentările unor personaje androgine, în care se contopesc elementele feminine și masculine, și care ar fi avut un rol important în mitologia cucutenienilor, în toate cele trei faze ale culturii, problemă care ar merita o discuție aparte.

Analizând cu multă atenție statuetele celor trei faze principale ale culturii Cucuteni, D.M. stabilește elemente certe de continuitate, din cultura Precucuteni și până în perioada post-cucuteniană, precum și multiple legături cu culturile vecine sau mai îndepărtate. Pe de altă parte, în cursul evoluției lungi a acestei culturii intervin și modificări firești, inclusiv în viața spirituală. Se confirmă chiar aceea „ruptură în sistemul religios Cucuteni-Tripolie, intervenită la sfârșitul fazei Cucuteni A, remarcată acum trei decenii de B. A. Rybakov, ruptură manifestată atât pe plan artistic, în modificarea idealului de frumusețe, cât și în planul ideilor și credințelor religioase, legate de Marea Zeiță, fenomen pentru care analiza fină a lui D.M. aduce acum noi argumente. În capitole aparte sunt discutați idoli *en violon*, vasele antropomorfe, ceramica cu

decor antropomorf și obiectele antropomorfizate. Documentația privind aceste categorii de reprezentări este, practic, exhaustivă, fiind puse în discuție nu numai piese binecunoscute, ci și multe descoperiri recente, în parte chiar inedite. Unele ezitări în clasificarea și interpretarea acestui material destul de divers sunt explicabile și, poate, chiar inevitabile în stadiul actual al cercetărilor, de aceea nici nu insistăm asupra lor. Merită remarcată, în schimb, introducerea unui capitol aparte despre vestimentația (îmbrăcămintea și încălțăminte), podoabele și coafura reconstituite după reprezentările antropomorfe, și care reflectă, în opinia autorului, nu numai gradul înalt de civilizație atins de triburile Cucuteni-Tripolie, dar și existența unor diferențieri sociale în sânul acestei populații. Chiar dacă autorul lasă deschisă problema, dacă aceste diferențieri existau și în cadrul panteonului cucutenian, el pare a înclina spre un răspuns afirmativ.

În loc de concluzii, în ultimul capitol al cărții sunt prezentate marile teme religioase, așa cum se desprind ele, în viziunea autorului, din plastica și, în general, din iconografia antropomorfă a culturii Cucuteni. Cele afirmate în legătură cu Marea Zeiță, stăpână a vieții și a morții, imaginată în diferite ipostaze și cu multiple atribute, aflată în centrul religiei cucuteniene; despre zeitatea masculină, după cât se pare de mai mică importanță; despre un personaj androgin ori despre cuplurile de zeiți (*hieros gamos, kourotrophoi*, Zeița Mamă cu fiica sa) sau despre anumite idei cosmogonice, ritualuri și practici sunt, în mare parte, credibile, chiar dacă nu au putut fi, de fiecare dată, pe deplin dovedite. Oricum, ele se înscriu, în general, în marele curent al noilor concepții religioase și rituri agrare, născute o dată cu „revoluția neolitică” din Orientul Apropiat și răspândite în cursul difuzării agriculturii spre sud-estul Europei.

Cartea colegului Dan Monah, clădită pe o documentație solidă, filtrată cu multă răbdare, discernământ și pasiune, este o lucrare de sinteză cu o puternică amprentă originală, de mult așteptată în literatura noastră științifică, o lucrare care va rămâne, pentru încă multă vreme, nu numai una de referință, dar care va incita, fără îndoială, la noi incursiuni în domeniul artei și religiei preistorice.

ATTILA LÁSZLÓ

ATTILA LÁSZLÓ, *Începutul epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva – Holihrad și Corlăteni – Chișinău pe teritoriul Moldovei*, Institutul Român de Tracologie, Bibliotheca Thracologica, VI, București, 1994, 316 p., 80 fig., 13 pl., 3 hărți

Încă de la înființare, Institutului Român de Tracologie și-a asumat sarcina ca, în afară de editarea unor reviste de specialitate, să publice și monografiile ale unor cercetători de prestigiu din România și străinătate; ca atare, în ultimii ani au apărut câteva valoroase sinteze consacrate primei epoci a fierului din România, cum sunt lucrările lui Marian Gumă, A. László și Oleg Levițchi, a căror utilitate nu poate fi îndeajuns subliniată, avându-se în vedere faptul că ele se referă la originea și formarea ethnosului tragic.

Cartea pe care o prezentăm acum aparține unui cunoscut arheolog a cărui activitate, în domeniul cercetării epocii a fierului în Moldova dintre Carpați și Prut, poate fi urmărită încă din 1965. Cadru didactic universitar, autorul a avut posibilitatea și intensă preocupare de a consacra o bună parte a activității sale primei epocii a fierului la răsărit de Carpați, atât prin săpături arheologice întreprinse la Cozia, Tămăoani, Grănicești, și de curând la Siret, cât și prin cele 25 de articole publicate începând cu anul 1969 și până în prezent. Monografia recenzată reprezintă prima parte a tezei sale de

doctorat consacrată culturilor Gáva – Holihrad și Corlăteni – Chișinău pe teritoriul Moldovei. Structurată pe capitole, cu anexele necesare unei ample lucrări de specialitate, ea începe cu un cuvânt înainte al autorului urmat de lista de abrevieri și cea bibliografică, prezentată în ordine alfabetică după numele autorilor și a introducerii, și care de fapt reprezintă istoricul cercetărilor din spațiul est-carpatic referitor la prima epocă a fierului.

Capitolul al doilea este consacrat grupului cultural Grănicești, ce constituie extinderea sud-estică a complexului cultural Gáva Holihrad, la care autorul a adus o contribuție deosebită, atât prin săpăturile proprii din stațiunea eponimă, cât și prin lucrările publicate.

Este prezentată apoi aria de răspândire a acestei culturi, așezările (Grănicești, Botoșana, Mihoveni) cu locuințele de suprafață, bordeiele, instalațiile și anexele gospodărești, gropile menajere specifice acestei culturi, precum și stațiunile fortificate (Preutești). Necropolele sunt la rândul lor împărțite în cimitire plane (Cucorâni) și tumulare (Volovăț), ritualul funerar și obiectele de ofrandă fiind redată cu particularitățile lor. Pe parcursul mai multor subcapitole și paragrafe sunt descrise și clasificate uneltele și armele de silex, os, corn și lut ars. De o atenție specială, ca una ce definește o cultură, se bucură ceramica împărțită pe categorii și tipuri, în detaliu fiind ilustrate și decorurile. Autorul a întocmit cu atenție mai multe tabele în care o serie de categorii și tipuri ceramice sunt clasificate după formă, mărime, calitate și decor. Capitolul se încheie cu prezentarea plasticii de lut, a modului de viață, a originii și evoluției acestui grup cultural care, după autor, s-a extins din regiunea Maramureșului și a Lăpușului în Podișul Sucevei în prima jumătate sau cel mai târziu către mijlocul perioadei Ha A.

Capitolul al treilea, consacrat culturii Corlăteni – Chișinău, oferă aceeași structură ca precedentul, fiind mai întâi prezentată aria de răspândire ce cuprinde întreaga Moldovă, cu excepția teritoriului ocupat de grupul cultural Grănicești. Această impresionantă prezență este ilustrată de catalogul descoperirilor și de harta 3 în care apar cartate cele mai reprezentative așezări, necropole și depozite. În cadrul subcapitolului consacrat așezărilor, este descrisă succint cetatea de la Căndești (etapa hallstattiană) și sunt trecute în revistă așezările deschise care, din nefericire, nu au beneficiat încă de cercetări arheologice întinse și cu rezultate publicate. Apoi sunt enumerate, în ordine cronologică, necropolele, și descoperirile de morminte izolate, cum ar fi cele de la Trifești, Vaslui, Cotu Morii, Iași. După capitolul consacrat uneltelor, armelor, obiectelor de uz casnic și podoabelor, autorul, în următoarea secțiune consacrată ceramicii, are prilejul de a se referi pe larg asupra tehnicii de lucru, categoriilor ceramice, formelor și decorului vaselor culturii Corlăteni–Chișinău, însoțindu-și demonstrația cu tabele și numeroase ilustrații. În cadrul importantului capitol privitor la originea și evoluția culturii Corlăteni–Chișinău, A. László respinge o serie de opinii mai vechi privitoare la eventualele legături genetice cu grupele culturale Mediaș I și Reci, subliniind originea comună cu ceramica canelată din sud-vestul spațiului carpato-dunărean.

În capitolul al patrulea, consacrat metalurgiei și circulației obiectelor de metal în spațiul est-carpatic la începutul epocii fierului, sunt reprezentate uneltele, armele și podoabele din

bronz, fier și aur apărute în depozite sau descoperiri izolate. După ce face observația întemeiată că atribuirea culturală a obiectelor de metal este mai dificilă datorită faptului că aceste produse au o circulație mai largă, ce depășește adesea ariile culturale, autorul încearcă, ținând seama de particularitățile și amplasarea lor în teritoriu, să atribuie acest gen de descoperiri culturilor Corlăteni–Chișinău, Grănicești, Tămăoani, Basarabi și Stoicani. După abordarea acestei chestiuni, produsele metalurgice sunt analizate pe tipuri și felul metalului, A. László reușind să ofere o imagine sintetică asupra activității metalurgice și a răspândirii obiectelor de metal în epocă avută în vedere.

În ultimul capitol, al cincilea, autorul prezintă succint concluziile sale pe baza materialului și analizelor efectuate anterior. Astfel, în Ha timpuriu evoluează grupul Grănicești în Podișul Sucevei, începând din secolul al XI-lea î.e.n. și până în secolele VIII–VII î.e.n. A doua cultură cu ceramică canelată din Moldova este reprezentată de grupul Corlăteni, ce ocupă restul teritoriului Moldovei, cu excepția Câmpiei Siretului Inferior și a Câmpiei Covurluiului. Apariția monografiei lui M. Gumă consacrată primei epoci a fierului în Banat a permis stabilirea legăturilor genetice dintre cultura Corlăteni Chișinău și grupa Ticvaniului Mare–Karaburma III, aceasta din urmă datată în Ha A1–Ha A2. Evidențierea acestei legături genetice a permis fixarea cronologiei începutului grupului Corlăteni–Chișinău în Ha A2 (secolul XI î.e.n.). În același interval cronologic cu complexul cu ceramică canelată evoluează grupul cultural Tămăoani (Babadag I) din sudul Moldovei. În Ha B se va răspândi grupul cultural Cozia (secolele X–IX î.e.n.), în spațiul dintre Siret și Prut până în Podișul Central Moldovenesc, contemporan cu cultura Corlăteni–Chișinău. În perioada următoare, hallstattul mijlociu (secolele VIII–VII î.e.n.) în fosta arie Cozia, apar grupele Trestiana și Stoicani, pe fondul sud-moldovenesc al culturii Basarabi. De asemenea, în Ha timpuriu și mijlociu se observă puternice legături genetice nu numai spre vest și sud, dar și spre regiunile estice de silvostepă și stepă, prin influențele exercitate de elementele de tip Belozerka, Belogradovka și Cernoles asupra culturilor Corlăteni, Tămăoani, Cozia și Basarabi. Referindu-se la originea culturilor din spațiul carpato-danubiano-balcanic în hallstattul timpuriu, autorul subliniază faptul că totalitatea cercetărilor români și din unele țări vecine le-au atribuit tracilor. Alți arheologi, ca G. Smirnova, susțin că purtătorii culturii Corlăteni–Chișinău, dat fiind raporturile genetice ale acesteia cu cultura Belegiș II, ar fi de origine protoiliră. Citând o serie de autori, ca T. Kemenczei și W. Kimmig, G. Smirnova conchide, datorită faptului că populația culturilor Gáva–Holihrad și Corlăteni–Chișinău conține o însemnată componentă iliro-venetă, că tracismul acestor culturi ar trebui pus la îndoială. A. László, manifestând o deosebită prudență, fără să accepte vreuna dintre aceste ipoteze, preferă să nu formuleze o opinie tranșantă, această problemă trebuind a fi rezolvată numai după o temeinică coroborare a datelor arheologice cu cele istorice și etnolingvistice. Față de aceste puncte de vedere ale arheologilor străini, amintite în monografia lui A. László, au apărut deja primele luări de poziții, dintre care o înregistrăm pe cea a lui M. Alexianu (în *The Thracian World at the Crossroads*

of *Civilisation*, București, 1996, p. 222–223), care arată că nici un arheolog iugoslav ori albanez nu a susținut apartenența iliră a culturii Belegis II. De asemenea, dacă se admite prezența unor elemente ilirice, aceasta nu înseamnă că grupul Corlăteni–Chișinău este în totalitate iliric. Argumentul lingvistic potrivit căruia hidronimia ilirică este atestată până în zona Nistrului superior nu mai poate fi susținut, deoarece M. Krahe, care l-a formulat, a renunțat la punctul său de vedere, afirmând că așa-zisele sufixe ilirice nu sunt altceva decât elemente specifice pentru toate grupele de populație indoeuropeană din nord-vest (mileniile III–II î.e.n.) cărora le aparțin celții, germanii, italicei și ilirii. Ca atare, „ilirizarea” culturii Corlăteni–Chișinău nu poate fi susținută cu argumente istorico-arheologice sau lingvistice.

În privința cronologiei absolute, ținând seama de cele mai noi rezultate cuprinzând îmbunătățiri ale acesteia, arată că grupele culturale cu ceramică canelată din Transilvania și Moldova nu par a fi mai vechi de mijlocul sau de a doua jumătate a secolului al XII-lea î.e.n., cronologia absolută a culturilor hallstattului timpuriu având încă nevoie de cercetări pentru a fi bine fixată. După capitolul ultim, lucrarea este urmată de un tabel sinoptic în care culturile primei epoci a fierului din spațiul est-carpatic sunt prezentate în ordine cronologică (secolele XII–VII î.e.n.).

Urmează apoi un catalog al descoperirilor arheologice din perioada Ha A-C de pe teritoriul Moldovei până la Prut, intitulat modest „listă”, un rezumat în limba germană, un număr de 80 pagini cu figuri și 13 pagini cu planșe și trei hărți, din care două cu descoperiri arheologice prezentate pe localități și culturi.

Grație editării acestei monografii, cititorul avizat dispune acum de o sinteză despre realitățile istorico-arheologice de la răsărit de Carpați, racordată și încadrată înregulului complex al culturilor cu ceramică canelată, prezentându-ni-se astfel o imagine clară și bine articulată asupra unei perioade relativ îndelungate reprezentată de prima epocă a fierului. Bogat susținută de o amplă bibliografie, autorul a oferit nu numai un excelent instrument de documentare, dar a realizat pentru cercetătorii acestei epoci și o admirabilă bază de plecare, atât pentru activitatea în teren, cât și aceea de publicare a rezultatelor. După o muncă de peste trei decenii autorul a reușit, prin această monografie, să dea la iveală o lucrare de referință ce deschide noi posibilități și orientări de cercetare pentru cunoașterea genezei și evoluției tracilor la răsărit de Carpați.

CONSTANTIN ICONOMU

MIHAI GRAMATOPOL, *Arta monedelor geto-dacice*, București, Editura Meridian, 1997, 176 p., 4 fig., 83 ilustrații

Reluând un vechi titlu și preocupări mai vechi, lucrarea lui Mihai Gramatopol (în continuare M. G.), se înscrie în seria celorlalte trei publicate de autor în prestigioasa Editură Meridian (*Arta imperială a epocii lui Traian, Portretul roman în România, Artele miniaturale în antichitate*). Lucrarea de față este structurată în cinci capitole. Ele sunt însoțite în primele 20 de pagini de un *Cuvânt înainte* și de o *Introducere*, iar în final de note, abrevieri, rezumate în limbile engleză și franceză și de un tabel de concordanță.

După 30 de ani de preocupări asidue în problematica monetăriei geto-dacice, autorul însuși își definește lucrarea drept eseu, asigurându-se că „...„știința” despre atare monede se bazează exclusiv pe păreri, presupuneri, teorii fără vreo dovadă reală alta decât combinarea, coroborarea ori confruntarea lor” și deci, „nu va fi vorba de un nou și doct tratat despre imprecizie”.

Aruncând anatema asupra ingerințelor ideologiei marxiste în istoriografie – ajutat de un discurs pasionat, mai puțin potrivit istoricului dacă ne amintim de principiul ciceronian, autorul subliniază în cele 10 pagini ale *Introducerii* faptul că marea lipsă a cercetărilor de numismatică este ignorarea conexiunilor acestora cu cele privind toreutica traco-getică. Anticipat, legătura ne e sugerată de altfel de coperta cărții, care înfățișează nu o monedă geto-dacică cum ne-am fi așteptat, ci o fibulă-faleră de argint descoperită la Herăstrău, obiect aparținând

teoreticiei geto-dacice târzii (secolele I î. Hr – I d. Hr.) Tot în *Introducere* se vorbește despre traseul urmat de un împrumut făcut de o civilizație anistorică (cum era și cea geto-dacică), traseu ce merge – după R. Bianchi Bandinelli – de la organicitatea reprezentărilor către schematizare, „barbarizare”, abstractizare finală. Atragem atenția asupra termenului „abstractizare”, puțin potrivit în acest caz, el având conotații pozitive. Urmând acestei scheme involutive – declarată de M. G. ca fiind singura posibilitate de serie a emisiunilor geto-dacice – se pot distinge, în cadrul aceluiași tip monetar, mai multe faze de involuție (în care intervin și contaminări cu elemente de pe alte tipuri monetare luate ca model) numite de autor „succedance” tocmai pentru a sublinia legăturile dintre ele.

Primul capitol se intitulează „Monedele geto-dacilor și motivația lor economică”. Trecând în revistă informații din autorii antici referitoare la economia regiunilor dunărene, cărora le conferă uneori interpretării dincolo de litera textului, la care se adaugă constatarea că hărțile cu descoperirile monetare se suprapun peste cele de răspândire a depozitelor de sare din România, M. G. ajunge în final la concluzia că motivația economică a apariției monedelor geto-dacice o constituie exploatarea și comercializarea intensă a sării de la nord la sud de Dunăre. Acest comerț cu sare – în condițiile în care Tracia și Macedonia erau lipsite complet de această vitală substanță, explică, în viziunea autorului, penetrația

argintului la nord de Dunăre, arie din care lipsea în antichitate; argintul era transformat în monedă pentru a fi vândut ulterior în orașele din vestul și nordul Pontului Euxin contra unor alte monede de largă circulație și de valoare superioară. În același capitol, punctarea unor probleme legate de relațiile comerciale dintre lumea barbară europeană și cea mediteraneană aduce argumente în favoarea emiterii timpurii a monedei geto-dacice (prima jumătate a secolului al IV-lea î. Hr.). Nu contestăm importanța exploatarea acestui produs – sarea –, dar accentul singular pus pe comercializarea sării, ca explicație pentru abundența argintului în Dacia, ni se pare exagerat. Doar exportul sării nu poate susține bogăția în argint monetizat, iar acest circuit, lingouri-monedă – schimb pe monedă de valoare în piețele olbiene, ni se pare greoi și cuprinzând un efort nejustificat. Mult mai profitabil era, probabil, comerțul cu sclavi, dar acesta nu este inclus în explicarea mării cantități de monedă descoperită (deși izvoarele menționează un astfel de comerț). Mai pertinentă ni se pare opinia, susținută tot în capitolul I, după care această mare cantitate de argint transformat în monedă dovedește un intens comerț cu materii prime și demonstrează integrarea acestor regiuni în economia sudică (elenistică), de la începuturile ei până la „destrămarea acesteia de către romani”.

Următoarele trei capitole (*Seria cu iconografie monetară autohtonă*, *Seria de imitație*, *Seria de influență*) studiază problematica materialului monetar geto-dacic, împărțit după cum sugerează chiar titlurile capitolelor. După opinia autorului, toreutica geto-dacică timpurie a asigurat iconografiei monetare autohtone experiența necesară din punct de vedere imagistic și tehnic.

Seria monedelor cu iconografie autohtonă, serie stabilită de M. G., este situată cronologic înaintea celei de imitație. Această primă serie cuprinde trei tipuri: tipul *Jiblea pandacic*, tipul *cap de zeitate cu dublă față* și tipul *Bendis*, doar primul tip având succedanee. Tipul *Jiblea pandacic* (*Prundu Jiblea* la Constantin Preda) este singurul care, împreună cu seriile derivate, se întinde pe toată durata monetăriei geto-dacice și aproape pe întregul ei teritoriu; ele se inspiră din aversurile tetradrahmelor și didrahmelor insulei Thasos, emise la sfârșitul secolului al V-lea î. Hr. Al doilea tip („cap ianiform” la C. Preda) are după opinia autorului o importanță deosebită în cronologia relativă a emisiunilor geto-dacice timpurii, el descinzând sub raport iconografic și artistic din variantele transilvane ale tipului *Jiblea pandacic*. M. G. critică atitudinea lui C. Preda, care ar ignora existența monedelor cu iconografie autohtonă ce preced seria de imitație după monedele cu capul lui Zeus laureat, emise de Filip al II-lea. Pentru tipul *Bendis*, fără continuare și cu prototip incert, M. G. nu acceptă descendența aversului acestui tip din cel Apollo-Amphipolis; el provine, probabil, dintr-un prototip necunoscut nouă, în cazul în care nu se acceptă versiunea unei creații locale.

În *seria de imitație* regăsim monedele imitate după monedele macedonene. Seria e împărțită în două mari grupe – imitații conformante și imitații interpretative, în funcție de gradul de asemănare cu prototipul.

În sfârșit, *seria de influență*, tratată în capitolul al IV-lea, vizează monedele din seria de imitație – grupa interpretativă,

ce dovedește anumite influențe cultice exercitate, după opinia autorului, doar către sfârșitul emisiunilor geto-dacice. Este semnificativ faptul că Transilvania este locul de manifestare al acestor influențe.

Ultimul capitol, *Monedele și toreutica geto-dacilor – argument final*, prezintă cu minuțiozitate tezaurele geto-dacice, propunându-se pentru prima fază a toreuticii tracogetice, a doua jumătate a secolului al V-lea/prima jumătate a secolului al IV-lea, următoarea suită cronologică: Băiceni – Coțofenești – Agighiol – Peretu – Craiova. Tezaurele sunt prezentate în contextul istoric al perioadei cu intenția de a arăta că „apariția monedelor dacice cu iconografie autohtonă nu se face *ex nihilo*, atât din punct de vedere tehnic, cât și din cel al invențiunii artistice”. În a doua jumătate a acestei prime faze apar monedele de argint dacogetice cu iconografie autohtonă – prima parte a secolului al IV-lea.

Faza medie a tezaurelor toreutice este încadrată cronologic între începutul secolului al III-lea și sfârșitul secolului al II-lea. Ea este, spune autorul, mai puțin ilustrată în nordul Dunării. În această fază se situează seriile monetare de imitație și cele de influență. Marea masă a argintului monetizat este încadrat de autor între dispariția tezaurelor (sfârșitul secolului IV) și apariția celor din secolele I î. Hr. – I d. Hr.

În final, sunt prezentate tezaurele geto-dacice târzii, lucrate anterior domniei lui Burebista și mai ales după moartea sa, până la cucerirea romană.

Fără a fi un *argument final* – prezent mai degrabă sub formă de constatări gen „abordarea strict numismatică geto-dacice exclude *ab initio* de la înțelegerea acesteia pe oricine și face din ignorarea contextului iconografic și toreutic un merit...” –, capitolul V alături de studiul iconografico-stilistic a monedelor geto-dacice analiza comparată a toreuticii traco-dacice, aceasta fiind, după cum spune autorul în scurta postfață, o primă tentativă de integrare a două domenii până acum despărțite.

Pe parcursul lucrării fluența admirabilă a ideilor este uneori întreruptă de unele fisuri în logica argumentației sale. Pe aceeași pagină apar două afirmații: „... varietatea tipurilor, dar și a nominalelor... vădește pătrunderea instituției monedei ca atare în straturile largi ale populației, sau mai bine zis a unei populații ce dispunea de o numeroasă clasă negustorească” și „...economia rurală tipică a geto-dacilor nu necesita rularea unei mase monetare apreciabile, lucru dovedit de aspectul necirculat sau puțin circulat al monedelor”.

Limbajul, rafinat și vioi, este viciat uneori de expresii precum „continentul tasiian”, „geții moldoveni”, „nu vom bate apa în piua”, „eseu numismatic” etc.

Buna cunoaștere a istoriei elenistice permite autorului exploatarea informațiilor istorice pentru evidențierea unor subtile aspecte economice. Lucrarea se remarcă prin modalitatea de abordare (eseu), degrevată de masivul aparat critic cu care suntem obișnuiți și prin renunțarea la formulele „înțepenite” din unele lucrări.

CARMEN UNGUREANU

ROWLAND SMITH, *Julian's Gods. Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate*, London and New York, 1995, S. 300

Wenige römische Kaiser haben um ihre Persönlichkeiten und Werke eine größere Neugier als Kaiser Julian erweckt. Sein Leben und seine Realisierungen stellen Quellen für lange und mühsame Forschungen dar. Leider wird Julian oftmals mit Leidenschaft beurteilt. Einige Forscher betrachten ihn als einen Kaiser mit modernen Vorstellungen und seine Taten werden als vernünftige *par excellence* erklärt. Die andere Hälfte der Forscher sehen in Julian einen grausamen Kaiser, der unbedingt eine sterbende Welt durch künstlichen Mittel am Leben erhalten wollte. Die Forschungen sind von den Pro und Contra Stellungnahmen erschwert, welche durch den Lebensstil des Kaisers hervorgerufen wurden.

Rowland Smith verspricht bereits in seinem Vorwort diese wertende Tendenz der Forscher zu überwinden. Es wird bald ersichtlich, daß auch er selbst diesem Anspruch eine neutrale Position innenzuhalten, nicht genügend kann.

In dem Kapitel *Julian in His Writings and the Enquiry of Julian's Gods*, versucht der Verfasser, das intellektuellen Profil des Kaisers wiederaufzubauen. Julian, so wie wir von dem Verfasser erfahren, hatte ein besonderes Interesse für die Literatur und Philosophie. Seine historische Kultur war aber nicht seiner philologischen und philosophischen Lektüre angemessen. Der Kaiser war mit der Werke von Herodot, Thykidide, Plutarch, Caesar und vielleicht auch Victor Aurelius vertraut. Julian hatte ebenfalls gute Lateinkenntnisse, aber er bevorzugte die griechische Sprache.

Smith sieht in der Art, wie Julian die Kaiser in seinem Text *Über die Caesaren* behandelt, nicht nur unzureichende Geschichtskennntnisse, sondern auch eine grobe Manipulierung der Geschichte zu propagandistischen Zwecken. Wenn wir die Schrift Julians beurteilen wollen ohne die Epoche, in welcher der Kaiser geschrieben hat, zu kennen, bekommen wir dieselben Eindrücke wie Rowland Smith. Zu einer ganz anderen Dimension dieser Epoche kann man gelagen, wenn man die Korrelation zwischen dem Text und den anderen Schriften des Kaisers in betracht zieht. Tut man dies nämlich, stellt man fest, daß der Verfasser den Zeitgeist der Epoche nicht grundlegend erfassen konnte. Die Schrift über die Kaiser, unserer Meinung nach, ist sehr wichtig, weil wir die kritische Auseinandersetzung des Kaisers mit der Vergangenheit klar sehen können, was für einen erbitterten Konservativen, wie Kaiser Julian von manchen Historikern gekennzeichnet wurde, irgendwie ein Paradox ist. Julian denkt überhaupt nicht daran, die Geschichte zu manipulieren, sondern er schreibt mit dem Zweck eine neue Zukunft zu bauen. Die Schrift hat eine didaktische Rolle und sie ist die erste Schrift, die eine sehr beliebte Methode Julians aufzeigt, und zwar die Suche nach Werten in der Vergangenheit, welche aber im Einklang mit dem Zeitgeist der Epoche sein sollten. Auf diese Weise erklärt sich auch die kritische Auseinandersetzung mit der Vergangenheit. Selbst die Analyse des intellektuellen Pro-

files des Kaisers verspricht nicht unserer Erwartungen, eine viel bessere kann man beim Jean Bouffartigue lesen.¹

Was die Ursachen des Angriffes gegen die Christen betrifft, so sind diese – nach Meinung Smiths – in der Pervertierung der klassischen Kultur durch das Christentum zu suchen. Smith verwechselt leider die Ursache mit der Auswirkung. Die Ursache der Verfolgungen während der Zeit Julians ist, wie wir noch später sehen werden, der Versuch der Heiden durch die Zerstörung des Christentums, eine neue Identität aufzubauen. Die Klassische Kultur spielt nur in sofern eine Rolle indem sie der neuen Identität Substanz giebt.

In dem Kapitel *Julian's Educations and Philosophic Ideal*, bemerkt der Verfasser zu Recht die zwei Treppen, die dem Schüler eine vollkommene Einweihung in die Philosophie geben. Die erste Treppe ist die der Literatur, welche dem Kaiser von Mardonius beigebracht wurde, die zweite ist die Philosophie selbst, mit welcher der Kaiser durch seinen Lehrer Maximus vertraut gemacht wurde. Daß der intellektuelle Einfluß Julians durch Themistius sehr gering war, kann man in dem *Brief an Themistius* sogleich ersehen. Seine philosophische Lektüre waren nicht anders als die der übrigen Philosophen seiner Epoche. Der Kaiser ließ Platon, Aristoteles, Pythagoras, die Stoiker, hingegen verbot und verurteilte er, die Epikuräer und die Skeptiker. Von dem Neuplatoniker kannte der Kaiser Plotinus, Porphyrius (nur seine Schrift *Gegen die Christen*) und Jamblichos.

Die praktische Seite der Philosophie, die sogenannte „Philantropia“ war ein lang debattiertes Problem des 4. Jahrhunderts. Der Kaiser Julian hat selbst viele Briefe über die Philantropia und über die priesterlichen Tugenden geschrieben. Dieser Begriff, wie Rowland Smith bemerkt, brauchte nicht von den Christen ausgelassen zu werden: „ther was no need for Julian to barrow from them in this matter“.

In dem nächsten Kapitel *Philosophy in Practice. The Invectives Against Cynics*, befaßt sich der Verfasser mit der zwei Schriften Julians *Gegen den Cyniker Heraklios* und *Gegen die ungebildeten Hunde*. Die erste wurde in Constantinopol im Frühjahr 362. verfasst. Diese Schrift wurde vom Kaiser Julian für den constantinopolischen Hof in einer Nacht geschrieben und wurde von einer Schrift Heraklios' ausgelöst, in der der Kaiser selbst angegriffen wurde. Den zweiten Text hat der Kaiser im Sommer 362 geschrieben. Die beiden Reden Julians werden als ein Versuch des Kaisers, die Einheitlichkeit der Philosophie zu beweisen, interpretiert. Manche Forscher galuben, daß Julian eine art Theorie über Bildung und Kultur (*paideia*) aufgebaut hat, um die Bedrohung, die die Cyniker darstellten (und welche auch Analogien zu den Christen zeigten), zurückzuweisen. Auch schon andere vor dem Kaiser haben gegen die Cyniker geschrieben, aber die Anklagen, die Julian bringt unterscheiden sich grundsätzlich von denen der anderen.² Beiden Texten kann man eine didaktische Dimension zuschreiben, welche für die gedacht war, die von Inneren seine religiöse Konstruktion zerstören konnten.³ Rowland

Athanassiadi, *Julian. An Intellectual Biography*, London and New York, 1992.

³ *Ibidem*, S. 121, 128.

¹ Jean Bouffartigue, *L'Empereur Julien et la culture de son temps*, Paris, 1994.

² P. Athanassiadi – G. Fowden, *Julian and Hellenism*, Oxford, 1981, S. 125–126, 130–131, 137. Sehe auch P.

Smith, der mit dieser Theorie nicht einverstanden ist, versucht eine neue aufzubauen, in der er beweisen möchte, daß die zwei Texte nichts Neues darstellen.

Die Hauptanklage, welche Julian gegen die Cyniker bringt, ist, daß diese keine richtigen Cyniker seien, weil sie die Lehre, die ihnen Diogenes hinterlassen hat, vergessen haben. Um den Cyniker wieder die richtige Lehre beizubringen, beschließt Julian, mit der Hilfe Diogenes die alten cynischen Tugenden hervorzubringen. Diogenes wird mit einem idealisiertes Bild dargestellt, indem er auf stoische Tugenden angewiesen ist.

Die Tatsache, daß Epictetus und Dio Chrysostomos ein ähnliches Bild von Diogenes hatten und die Idealisierung eines berühmten Mannes ein sehr verbreitetes Thema der moralischen Schriften des klassischen Altertums war, veranlaßten den Verfasser zu glauben, daß das Handeln Julians veraltet war. Rowland Smith möchte auf diese Weise allen klar machen, daß der Kaiser in alten Klischees dachte und daß Julian durch seine Schriften, dem Zuhörschaft des Hofes seine oratorischen Begabungen zeigen wollte.

Die obigen Gedanken zeigen ganz klar, daß der Verfasser die Spätantike nicht ganz beherrscht. Rowland Smith hat eine ganz wichtige Eigenschaft der Spätantike nicht in betracht gezogen, nämlich die Tatsache, daß die Spätantike eine interstitielle Epoche ist, in der die Mentalitäten sich rasch ändern. Die alten Werte verschwinden nicht so schnell, sondern sie koexistieren, oftmals übereinstimmend mit den neuen Werten. Das Zusammenleben des Alten mit dem Neuen hat als Auswirkung, das Auftreten pluralistischer Werte, die zu einer unterschiedlichen Wirklichkeitswahrnehmung der umgebenden Welt führt. Aufgrund dieser Verwirrung und der damit gehenden Angst vor der Zukunft, findet eine Rückwärtsorientierung an Werten der Vergangenheit statt, alle diese Werten wurden aber im Zeitgeist der Epoche widerspiegelt. Die ständige Orientierung an der Vergangenheit dürfen wir nicht – so wie Rowland Smith es gemacht hat – als einen versuch konservativer Bestrebungen alte Zeiten wieder ins Leben zu berufen, betrachten, sondern als Handeln einiger Menschen, die sich immer verlorenere fühlten in einer fremden Welt und deshalb allgemeingültige Werte festsetzen wollten. Unserer Meinung nach das ist der Hintergrundbegriff mit dessen Hilfe wir die Epoche Julians verstehen können.

Der Kaiser versucht in den zwei Texten gegen die Cyniker die Einheitlichkeit der Philosophie zu zeigen. Selbst-

verständlich waren die Tugenden, welche dem Diogenes zugeschrieben wurden, stoisch, aber die stoischen Tugenden, im 4. Jahrhundert wurden von beiden Parteien hoch geschätzt. Sie waren gemeinsame Güter der zwei antagonistischen Religionen. Aber das bedeutet nach der Logik des Verfassers, daß beide Parteien in eine konservative Weise gehandelt haben. Wenn das alles stimmen würde, wie konnte es dann zu einen Paradigmenwechsel kommen? Wir glauben, daß durch Diogenes und durch die Beziehung der Cyniker zu Apollo, versucht Julian viel mehr die neuen Werte, welche die Heiden in ihrem versuch eine neue Identität zu schaffen aus der Vergangenheit entzogen haben, zu legitimieren und gleichzeitig den Christen das Anspruchsrecht an diese Werte zu entziehen.

Was die oberflächliche Interpretation des Rhetorenediktes betrifft, können wir sagen, daß das Edikt nicht zur Zurückdrängung des Christentums aus dem höheren Schichten gedacht war, für solch ein Ziel genügten auch die Richtlinien aus dem *Brief an Atarbius*, der den Christen keine Ämter mehr zugestand. Die Ursache des Rhetorenediktes hatte tiefere Gründe, die Rowland Smith, allzusehr bemüht den Kaiser Julian als einen konservativer Herrscher darzustellen, nicht bekennen konnte. Das Edikt hatte die Aufgabe, die antike Kultur neu aufleben zu lassen, um den Hellenismus, welche dem Heiden die neue religiöse, politische und kulturelle Identität gab, als Antriebsmaschine zu dienen. Die fieberhafte Suche nach Werten in der Vergangeheit, muß man mit dem Aufbau einer neuen Identität in zusammenhang bringen und mit dem Versuch, die neue religiöse Schöpfung des Kaisers zu legitimieren.

In dem Kapitel *The Mysteries. Julian as Initiate*, versucht der Verfasser den Zusammenhang zwischen Helios und Mithras zu zerstören. Sein Hauptbeweis ist, daß ein dualistischer Mithraismus schwer mit dem Neuplatonismus zu versöhnen ist. Solange wir nichts Näheres über den westlichen Mithraismus wissen, können wir diese Idee nur als reine Spekulation betrachten.

Obwohl das Buch im vergleich mit Anderen viele Mangel hat, ist seine Lektüre eine Pflicht und zugleich eine Herausforderung für alle Forscher welche sich mit der Spätantike beschäftigen.

MIHALY-LORAND DESZPA

* * * *Spațiul nord-est-carpatic în mileniul întunecat*, coordonator Victor Spinei, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1997, 258 p.

Volumul de studii pe care îl prezentăm, deși definitivat în iulie 1993, a apărut de-abia în primăvara anului 1997 sub auspiciile Editurii Universității „Al. I. Cuza” din Iași. În cuprinsul său se încadrează o notă preliminară semnată de coordonatorul lucrării, prof. dr. Victor Spinei, urmată de alocațiunea rostită de acad. Mircea Petrescu-Dâmbovița la sesiunea științifică de la Suceava, din noiembrie 1992, și de numeroase articole ale unor renumiți specialiști din București, Iași, Suceava, Chișinău și Cernăuți, care, în cea mai mare parte, au fost prezentate la sesiune sub forma unor comunicări.

Lucrarea se încheie cu o postfață semnată de directorul Institutului de Arheologie din Iași, prof. dr. Dan Gh. Teodor, cu o listă de abrevieri și un indice util și cuprinzător realizat de semnatarul rândurilor de față. Cele 257 de pagini ale volumului au fost tehnoredactate și corectate cu multă atenție. Singura deficiență mai neplăcută ar fi redarea greșită a titlului cărții pe copertă, care, corect, ar fi trebuit să apară ca pe pagina întâi, adică cu cratimă între *est* și *carpatic*.

Nota preliminară a lui Victor Spinei oferă o explicație a apariției cu întârziere a volumului, iar alocațiunea acad. Mircea

Petrescu-Dîmbovița sunt evocate succint unele din probleme dezbătute la sesiunea de la Universitatea din Suceava. Ca și articolele, acestea sunt urmate de un rezumat concis și corect tradus în limba franceză de Michaela Spinei.

Seria articolelor, ordonate cronologic în privința problemelor pe care le analizează, debutează cu cel al lui Gheorghe Bichir, reputat cunoscător al arheologiei geto-dacice. Autorul respinge posibilitatea ca Setidava și Susudava să poată fi localizate în nord-estul Daciei (p. 17) și datează unele mominte din aria culturii Lipița în secolul I e.n. (p. 20). Totodată, se aduc numeroase argumente că purtătorii Culturii Tumurilor Carpatice ar fi geto-dacii și nu grupurile germanice și se adoptă un ton combativ față de alte teze mai puțin convingătoare (p. 26-27). Pentru ca argumentarea să fie mai concludentă credem că ar fi fost utilă o hartă care să indice arealul de răspândire ale celor două culturi menționate mai sus.

Cantonat în același perimetru tematic, Mircea Ignat atribuie dacilor liberi (și aici se simte nevoia unei hărți) aspectele culturale Lipița și Poienești, dar stabilirea arealului de răspândire a ultimului aspect îl face cu probabilitate (p. 43). Pentru bazinul Nistrului Superior, el admite autohtonitatea culturii dacice, dar consideră reprezentative și vestigiile unor grupe etnice alogene ce pătrund aici la începutul erei noastre (p. 35).

Constantin C. Petolescu, erudit editor de izvoare epigrafice, urmărește istoria carpilor cu precădere prin prisma surselor narative. Prima acțiune antiromană a carpilor este datată în 238 e.n., considerându-se greșită interpretarea dată unei inscripții de la Oescus, care ar pomeni de carpi în anul 214 e.n. (p. 45-46 și 55). Autorul încearcă să ofere o explicație probabilă cu privire la anonimatul în care rămân carpii până în secolul al III-lea e.n. (p. 45).

Pe linia preocupărilor sale statornice din domeniul numismaticii, Viorel M. Butnariu și-a conceput articolul în forma unor concluzii și remarci pe care le face pe baza studiilor sale anterioare aferente descoperirilor monetare din spațiul carpto-nistran în secolele IV-VII e.n. Sugestive sunt îndeosebi explicațiile cu privire la raritatea pieselor de bronz și criteriile adoptate pentru departajarea emisiunilor monetare pe perioade cronologice atent cumpănite (p. 61). Autorul surprinde o serie de caracteristici diferite ale pieselor de bronz în comparație cu cele de aur și argint (p. 66). Alcătuirea unor hărți cu descoperirile de monede din aur, argint și bronz nu ar fi făcut decât să dea consistență sporită concluziilor.

Discuțiile mai vechi cu privire la problema anților sunt reluate de Igor Corman, care admite prezența unei populații slave, desemnată prin denumirea de dulebi, în interiorul teritoriului dintre Nistru și Nipru și faptul că aceștia nu pot fi identificați ca anții, fiind de fapt supușii lor (p. 72-73). Autorul cizită a da o interpretare proprie termenului de „anți”, rezumându-se doar la expunerea teoriilor avansate de alți cercetători (p. 67). Câteva din concluziile sale se regăsesc și în articolul lui Dan Gh. Teodor: *Unele considerații privind originea și cultura anților*, din *Arheologia Moldovei* XVI, 1993, p. 205-212.

În primul său studiu din acest volum, privind arealul carpto-nistran în a doua jumătate a mileniului I, Dan Gh. Teodor întreprinde o analiză globală asupra materialelor depistate în ultimile decenii, formulând concluzii relevante privind evoluția societății locale. În text este inclusă o hartă

foarte utilă a principalelor descoperiri arheologice, pe baza cărora se delimitează mai multe etape de evoluție a societății autohtone în funcție de numeroase criterii. Articolul cuprinde numeroase figuri, care oglindesc conținutul bogat și divers al unor însemnate descoperiri arheologice.

Gheorghe Postică emendează aserțiunile tendențioase emise de cercetătorii sovietici, care interpretează etnic monumentele arheologice medievale timpurii din nordul Bucovinei în conexiune cu grupurile slave izolate, ignorând cvasitotal legăturile lor cu populația romanică, elementul autohton din regiune. Autorul conchide că civilizația medievală timpurie din Bucovina este legată de culturile antice târzii din această regiune și că numeroase vestigii arheologice din zonă nu își găsesc paralele în regiunile slave (p. 120-122).

Analiza materialelor care aparțin celor două culturi: Dridu și Alcedar-Echimăuți îl duce pe Ion Hâncu la concluzia că prima se datorează tiberților, care ar fi de origine romanică, iar a doua ulicilor, populație de neam slav, cele două triburi fiind menționate în vechile cronicile rusești (p. 130-132). Studiul cuprinde și figuri care redau obiecte de podoabă, unelte și tipuri de locuințe. Datele oferite de viitoarele descoperiri vor arăta dacă ipoteza apreciatului arheolog de la Chișinău este cu adevărat valabilă.

În expunerea sa asupra trecutului Bucovinei, făcută cu multă acribie științifică, Victor Spinei are în vedere perioada secolelor III-XIV. Unele din afirmațiile din text se sprijină pe cele 20 de figuri (cu legenda și în limba franceză) și pe o hartă (la p. 135, pentru delimitarea cronologică a descoperirilor arheologice trebuia ca unul din cele două cercuri să fi fost umplut, în acest caz strecurându-se probabil o greșeală tipografică). Autorul contestă atribuirea vestigiilor descoperite în Bucovina numai slavilor sau altor grupuri etnice alogene și nu acordă credit teoriei perpetuării unor enclave traco-getice până în momentul constituirii voievodatului Moldovei (p. 136-137). În mod justificat, se relevă contradicția existentă în cazul anumitor descoperiri de factură creștină și ritul de înmormântare (incinerarea) predominant în secolele V-IX. În unele pasaje ale studiului se combate pretinsa stăpânire kieveană și haliciană la nordul gurilor Dunării (p. 143-148) și, de asemenea, se respinge o predominare ruteană din punct de vedere demografic în arealul nordic al spațiului carpto-nistran în decursul evului mediu.

Ștefan Ștefănescu scoate în evidență, prin comparație cu datele actuale ale științei istorice, contribuțiile notabile ale marelui cărturar Dimitrie Onciul cu privire la originile și dezvoltarea statelor românești și, mai ales, cu privire la întemeierea Moldovei.

În postfață, Dan Gh. Teodor remarcă, pe lângă rezultatele notabile obținute prin cercetările arheologice întreprinse în ultima jumătate de veac, și unele chestiuni încă neclarificate (p. 220). Sunt apreciate datele scoase la iveală în urma săpăturilor cu privire la existența populației dacice și la desfășurarea procesului de romanizare, punându-se întrebarea dacă raritatea locuirii dacice (secolele I-III e.n.), constatată până nu demult în Basarabia este reală sau nu (p. 221). Aceleași cercetări au permis cunoașterea fluxului migrațiilor sarmatice și gotice, iar obiectivele cercetate, din secolele V-VI, oglindesc trăsăturile pregnant daco-romane ale civilizației locale și, totodată, lipsa totală în spațiul ei de răspândire a elementelor slave timpurii (p. 224). Pentru secolele VI-VIII

persisită unele probleme insuficient elucidate (p. 225–226), cu toate că eforturile depuse de cercetători. Sporul demografic din secolele X–XI se apreciază că a înrăurit stadiul de dezvoltare social-economică, iar așezările întărite din secolele ulterioare indică nivelul de organizare al obștilor românești în raport cu acela al grupurilor de migratori ce s-au stabilit vremelnic la est de Carpații Orientali. Bun cunoscător al perioadei (dovadă stau eruditele sale studii), Dan Gh. Teodor înfățișează prin numeroase observații pertinente rezultatele valoroase obținute în urma săpăturilor arheologice întreprinse în ultima jumătate de veac în obiective care se încadrează în secolele II–XIV, din cuprinsul spațiului carpato-nistrin, cât și problemele spinoase, care necesită în viitor atenția deosebită a specialiștilor.

În privința indicelui, pe lângă unele mici greșeli tipografice (la litera P indicele este fragmentat în două, iar în loc de „Lactantius” s-a trecut „Lactontius”), constatăm că

este corect ordonat, cu unele excepții („greutungii” trebuiau incluși la „ostrogoți”, iar I. Ioniță nu figurează între p. 125–132), acesta cuprinzând toponime, hidronime, nume de istorici, cronicari, popoare și antroponime, întâlnite în textul articolelor, la explicația hărților și figurilor, în note și rezumate.

Lucrarea prezentată este importantă atât prin clarificările și retușurile aduse vechilor teorii, cât și prin direcțiile noi de cercetare pe care le deschide. Parcurgerea acestui volum se va dovedi utilă pentru cei care doresc să se informeze asupra concluziilor actuale ale științei istorice cu privire la nivelul de dezvoltare social-economică, politică și culturală atins de populația autohtonă de la est de Carpați, la romanizarea ei și la raporturile cu populațiile migratoare de-a lungul secolelor II–XIV.

MIHAI RĂUSANU

DAN GH. TEODOR, *Descoperiri arheologice și numismatice la est de Carpați în secolele V–XI d. Hr. (Contribuții la continuitatea daco-romană și veche românească)*, Muzeul Național de Istorie a României, București, 1997, 190 p., 6 hărți

După anii '50, în țara noastră a fost înființată „Comisia pentru studiul formării poporului și a limbii române”, condusă de un reputat specialist – regretatul arheolog și profesor universitar I. Nestor. Deși servită cu puține resurse, atât timp cât a funcționat această comisie a produs rezultate notabile, atât prin șantierele arheologice realizate și cercetările de suprafață, cât și prin faptul că s-a alcătuit o școală de arheologie în care s-au format numeroși cercetători, dintre care unii își desfășoară activitatea până în prezent. Unul din specialiștii cei mai asidui, care sa format în cadrul acestei comisii este și reputatul arheolog prof. univ. dr. Dan Gh. Teodor. Cunoscut pentru rezultatele deosebite dobândite în cei peste 40 de ani de muncă în cercetarea arheologică, timp în care a efectuat numeroase săpături și cercetări în teren și a publicat foarte multe lucrări privitoare la intervalul secolelor V–XI d. Hr., referitoare la teritoriul dintre Carpați și Nistru, Dan Gh. Teodor ne oferă acum o nouă monografie consacrată perioadei în care s-a format poporul român, editată în bune condiții de către Muzeul de Istorie Națională din București. Abordând realitățile istorico-arheologice de la răsărit de Carpați, autorul își restructurează lucrarea în mai multe capitole; în primul, introducerea, este realizat un scurt istoric al cercetărilor anterioare din perioada avută în vedere, cu rezultatele obținute, prezentându-se și metodele privitoare la modul în care a înțeles să întocmească această monografie. Preocupat să fructifice datele referitoare la stațiunile arheologice cunoscute în Moldova până la Prut din intervalul secolelor V–XI d. Hr., autorul a precedat corpul descoperirilor de un studiu ce constituie substanța celui de la al doilea capitol consacrat evoluției societății autohtone la est de Carpați. Parcurgând această parte a lucrării, constatăm că în zona studiată au fost înregistrate 1020 obiective arheologice (așezări, necropole, tezaure, descoperiri izolate de morminte și monete) grupate cronologic, atât în studiul introductiv, cât și în hărțile aflate la sfârșitul

volumului. Astfel, Dan Gh. Teodor distinge o primă etapă, cuprinsă între secolele V–VI, în care, pe teritoriul Moldovei, evoluează cultura Costișa – Botoșana – Hansca de esență romanică, înrudită în Transilvania cu aceea de tip Bratei – Biharea – Țaga, și în Muntenia, cu cultura Cireșanu – Ipotești. Sunt apoi prezentate sintetic așezările culturii Costișa – Botoșana – Hansca, făcându-se referiri la tipul de locuințe grupate în cuiburi și la inventarul acestora care constă în ceramică, unelte, arme și podoabe, ce constituie dovada existenței populației romanice în Moldova, în perioada dintre prăbușirea dominației hunice și momentul pătrunderii slavilor către mijlocul secolului al șaselea după Hristos. A doua etapă, ce include intervalul cronologic de la mijlocul secolului al VI-lea și prima jumătate a secolului al VII-lea este reprezentată de cultura Suceava – Șipot – Botoșana, a cărei cunoaștere a făcut posibilă definirea culturii materiale a populației autohtone și a celei alogene, reprezentată de slavi. Sunt descrise succint așezările, locuințele dispuse în șiruri sau grupate câte cinci-șase, de tipul celor adâncite în sol ori de suprafață, cu instalațiile gospodărești specifice și inventarul ceramic, unelte, armele și podoabele. Pe baza rezultatelor cercetărilor arheologice sunt semnalate și piesele de cult, dintre care unele trădează intensele legături cu lumea romano-bizantină. Din acest interval cronologic sunt înregistrate cruciulițele de bronz ori de plumb, sau piesele cu însemne și decoruri creștine. În privința necropolelor și a mormintelor descoperite izolat, se constată practica biritualismului, în această etapă neputându-se observa generalizarea ritualului creștin în privința înmormântărilor. Printre vestigiile identificate pe teritoriul Moldovei, din intervalul secolelor VI–VII, se disting și cele de tip Korceak și Penkovka, care se concentrează în zona vadurilor Prutului și Siretului, indicând astfel direcția de pătrundere la vest de Nistru a populațiilor alogene, cum ar fi slavii și cutrigurii. În continuare, autorul distinge a treia etapă cuprinsă în

fenomenului migrator s-au bucurat de o atenție specială și în istoriografia noastră.

Utilizând lucrările predecesorilor, dar mai ales noile date arheologice, lingvistice și narrative, autorul realizează o imagine de ansamblu a ultimelor valuri migratoare din stepele euroasiatice.

Cele cinci capitole ale volumului, consacrate succesiv ungarilor, pecenegilor, uzilor, cumenilor și mongolilor, au o structură asemănătoare. Astfel, pentru fiecare grup etnic înfățișat, autorul prezintă termenii prin care se autodesemna, numele sub care erau cunoscuți de alte neamuri, etimologia acestor denumiri, prima lor atestare documentară și încadrarea lor din punct de vedere etnic.

Urmează o analiză succintă a modului de trai și a vieții economice pentru fiecare neam separat. Fiind populații nomade, ele se ocupau cu creșterea animalelor, confecționarea uneltelor, a armelor și a obiectelor de podoabă. Pentru a-și completa sursele de suzistență, organizau expediții de jaf pe seama vecinilor sau în regiuni mai îndepărtate. Unele dintre ele practicau sau sprijineau comerțul, ceea ce a favorizat apariția unor centre de tip urban. Asemenea localități urbane sau preurbane sunt atestate doar la uzi, cumani și mongoli. Comerțul la ungarilor precreeștini deținea o importanță deosebită în economie, iar agricultura era practică doar în forme incipiente, la fel ca și la alte grupuri nomade.

Descoperirile arheologice și palidele referiri scrise confirmă existența unui accentuat proces de stratificare socială la toate aceste comunități. Sclavii, proveniți de pe urma acțiunilor de jaf, aveau o importanță redusă în producție, ei fiind destinați cu precădere comercializării. La ungarilor păgâni, uzi și mongoli se constată poligamia și leviratul. Prin utilizarea izvoarelor narrative orientale, rusești, bizantine și occidentale, autorul a reușit să identifice principalele clanuri ale acestor populații, precum și modalitățile de conducere ale uniunilor tribale.

În ceea ce privește viața religioasă, la toate aceste populații se constată practicarea generalizată a credințelor șamanice. Totodată, izvoarele narrative atestă unele reminiscențe ale totemismului și animismului. Treptat, datorită contactelor cu Bizanțul, lumea arabă, Persia, China, cnezatele rusești, Imperiul franc de răsărit, dar și datorită

unor grupuri etnice ce au intrat în componența organismelor politice apărute năvalnic pe scena istoriei, s-au înregistrat succese, mai mari sau mai mici, ale creștinismului, islamismului, iudaismului, budismului, maniheismului, taoismului și zoroastrismului. Riturile funerare însă, caracterizate prin înhumație, depuneri de ofrande și practicarea jertfelor umane sau animaliere, confirmă existența credințelor în viața de apoi.

Un spațiu mai mare este acordat, în mod firesc, evoluției politice a acestor neamuri. Aici, autorul urmărește etnogeneza și migrațiile lor spre vest, elementele definitorii pentru structurile statale pe care le-au creat, contactele politice stabilite de-a lungul timpului cu grupurile etnice învecinate și, de la caz la caz, disoluția și absorbirea lor de către alte neamuri, mai puternice din punct de vedere militar. Ultimul aspect este ilustrat foarte bine de cazul maghiarilor, care au părăsit treptat modul de viață nomad și vechile culte păgâne în schimbul sedentarismului și a creștinismului.

La aceste probleme se adaugă, doar pentru mongoli, datorită existenței unui număr mai mare de izvoare, o analiză succintă privitoare la sistemul lor legislativ și la organizarea armatei.

La finalul fiecărui capitol Victor Spinei oferă câteva repere bibliografice de deosebită utilitate.

Chiar dacă aceste neamuri nomade și seminomade prezintă unele similitudini de ordin general, ele sunt individualizate prin numeroase elemente. Acestea se regăsesc în numele pe care ele îl poartă (cu toate că, uneori, sub același termen, se pot ascunde mai multe neamuri migratoare), în viața economică, socială, religioasă și politică.

Conținutul propriu-zis al lucrării este precedat de o notă introductivă și se încheie printr-un rezumat în limba franceză. La acestea se adugă o bibliografie generală, lista abrevierilor folosite, indicele, numeroase anexe ilustrative și sursele lor. Toate acestea întregesc, astfel, conținutul științific al lucrării.

Privită în ansamblu, lucrarea profesorului univ. Victor Spinei se remarcă printr-o largă deschidere spațială și temporală, răspunzând, în felul acesta, unei necesități acut resimțite în istoriografia românească.

ARCADIE M. BODALE

IOAN-AUREL POP, *Românii și maghiarii în secolele IX–XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română (*Bibliotheca rerum Transilvaniae*, X), Cluj-Napoca, 1996, 246 p., 3 hărți

Impus în medievistica românească printr-un șir de studii referitoare la structurile social-politice ale comunităților locale, prin editarea volumului de documente *Izvoare privind evul mediu românesc. Țara Hațegului în secolul al XV-lea (1402–1473)* (Cluj-Napoca, 1989), împreună cu Adrian Andrei Rusu și Ioan Drăgan, și îndeosebi prin monografia *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV–XVI* (Cluj-Napoca, 1991), istoricul clujean Ioan-Aurel Pop se repropulsează în centrul interesului

colegilor de breaslă printr-o nouă, remarcabilă sinteză, a cărei prezentare ne-am asumat-o în rândurile de mai jos.

Problema celor dintâi contacte dintre români și unguri și a conviețuirii lor în primele secole de după pătrunderea acestora din urmă în Transilvania, ca și cea a genezei organismelor statale în respectivul teritoriu, au făcut obiectul unor vechi și stăruitoare investigații, mai cu seamă în istoriografia românească, maghiară și germană, de aici decurgând numeroase reușite notabile. Relativ recent, în

literatura istorică din Ungaria s-au luat din nou în dezbatere chestiunile menționate în cadrul unei ample istorii a Transilvaniei (*Erdély története*, I–III, coord. B. Köpeczi, Budapesta, 1986), care a cunoscut ulterior o formă abreviată și revizuită în limba maghiară (*Erdély rövid története*, coord. B. Köpeczi, Budapesta, 1989), tradusă și în limbi de largă circulație internațională (*Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Herausgegeben von B. Köpeczi, Budapesta, 1990; *Histoire de la Transylvanie*, sous la direction de B. Köpeczi, Budapesta, 1992).

Existența unei literaturi științifice abundente dedicată problemelor amintite constituie, pe de o parte, un avantaj pentru cel ce le supune unor noi abordări, dar, pe de altă parte, îi creează obligații imprescriptibile de a nu face abstracție de realizările precedesorilor săi și, totodată, de a le depăși prin vastitatea documentației și prin nivelul interpretativ. Este ceea ce a avut în vedere și a reușit Ioan–Aurel Pop, cu toate că nu și-a disimulat scepticismul că demersurile întreprinse ar fi de natură să pună capăt controverselor și atitudinilor greu conciliabile (p. 5). Chiar dacă nu o declară explicit, însăși persistența respectivelor aspecte litigioase l-au determinat să se orienteze către subiectul ales, în tentativa de a le dezamorsa, cu atât mai mult cu cât suspectează pe unii confrăți de pe alte meridiane de lipsă de onestitate profesională, atunci când ignoră sau diminuează drastic aportul românilor la procesele demografice și politice transilvănene din zorii evului mediu (p. 6–8).

Potrivit mărturisirii exprimate în cuvântul introductiv al volumului, autorul și-a propus să abordeze în mod prioritar, „pe baza izvoarelor scrise mai ales, cele dintâi contacte între români și maghiari, chestiunea originii și geneza celor două popoare, problema denominării lor, a creștinării și formării statelor la Dunărea Mijlocie și de Jos” (p. 5), program extrem de ambițios prin larga cuprindere tematică și cronologică, depășind o jumătate de mileniu.

Intuind că perceperea la o înaltă cotă de exigență a unor traiectorii existențiale sinuoase reclamă perspective ample pe plan sincron și diacronic, Ioan–Aurel Pop nu a pregetat să pornească investigația cu momentul retragerii aureliene din Dacia, urmărind raporturile daco-romanilor cu triburile alogene pe parcursul întregii epoci a migrațiilor, în paralel cu prospectarea specificității coabitării etniilor romanice occidentale cu neamurile germanice (p. 24–26). Studiul comparativ cu arealuri etno-culturale privilegiate din punctul de vedere al abundenței materialului informativ este cotate drept sugestiv pentru explicarea secvențelor definitorii ale procesului etnogenezei românești. În condițiile în care pentru spațiul carpato-dunărean se înregistrează o vădită penurie a surselor narative aferente celei de-a doua jumătăți a mileniului I și primelor secole ale mileniului următor, este evident că metoda comparativă cumulează valențe de neignorat. Ar fi fost fără îndoială util ca autorul să fi apelat în mai mare măsură și la rezultatele cercetărilor arheologice, relevante îndeosebi pentru aspectele de ordin demografic, economic și cultural.

Ioan–Aurel Pop subscris – desigur pe bună dreptate – la ideea că aria de formare a poporului român a fost foarte largă, cuprinzând teritorii de pe ambele maluri ale Dunării, cursul marelui fluviu nefiind considerat un hotar etno-lingvistic, ci

o axă a romanității orientale (p. 27). Izolarea acesteia de masa latinofonă din vestul Europei s-ar fi produs ca urmare a stabilirii masive a elementelor etnice slave în spațiul carpato-dunărean și în Peninsula Balcanică, această ruptură adâncindu-se după formarea Sfântului Imperiu Roman de națiune germanică, când polarizarea lumii occidentale spre Roma devine și mai pregnantă (p. 34–35). Ca forme de organizare politică în perioada de etnogeneză a poporului român se opinează că ar fi fost proliferate așa-numitele *romanii* sau *romanii populare*, după fericita formulă a lui Nicolae Iorga (p. 46–47).

După un prim capitol, în care se tratează câteva dintre aspectele prioritare ale etnogenezei românești – evocate deja în sumar în rândurile anterioare –, urmează un altul ce prospectează stadiul social-economic al societății maghiare în perioada de sălășluire în arealul ponto-caspic, etapele pătrunderii ungarilor spre vest și ale cuceririi Pannoniei, expansiunea împotriva Transilvaniei și cele dintâi contacte cu comunitățile neolatine (p. 51–66). Încercându-se să se estimeze numărul ungarilor în momentul stabilirii în noua lor patrie din bazinul mijlociu al Dunării, se apelează nu numai la puținele date care îi privesc pe ei înșiși, ci și la altele referitoare la diferitele populații aflate în migrație în Europa mileniului I (p. 66–69), probleme pe care Ioan–Aurel Pop le-a abordat și într-o lucrare cu dimensiuni mai reduse, având o tematică parțial identică cu cea a volumului prezentat: *The Ethno-Confessional Structure of Medieval Transylvania and Hungary (9th–14th Centuries)* (Bulletin of the Center for Transylvanian Studies, III; 4, 1994).

Pentru o edificare asupra veridicității informațiilor conținute de cronicile latino-maghiare din secolele XII–XIV, se întreprinde o utilă analiză critică a textelor, evocându-se și sinuozițiile ce și-au făcut loc în istoriografie în legătură cu acest aspect. Prin prisma respectivei analize, rezultă că reținerile ce s-au exprimat față de autenticitatea datelor din cronică Notarului anonim sunt nejustificate, astfel că ele își păstrează valoarea, chiar dacă diversele formulări ascund diferite ambiguități, a căror decodificare nu este întotdeauna facilă (p. 69–74). Autorul reia discuțiile privind mențiunile din câteva cronici referitoare la denumirea de *pastores Romanorum* atribuită vlahilor, observând generalizarea atestării românilor în zona Pannoniei în perioada anterioară sosirii ungarilor în diverse surse narative (p. 78–83). Se remarcă, de asemenea, faptul că între grupurile etnice stabilite în Ungaria arpadiană, enumerate în cronici, niciodată nu apare și numele românilor, ceea ce este grăitor pentru autohtonismul acestora (p. 83).

Capitolul cel mai amplu din acest volum este dedicat genezei formațiunilor statale din spațiul carpato-dunărean. Principalul izvor care a servit ca eșafodaj pentru reconstituirea faptelor expuse a fost în chip firesc *Gesta Hungarorum* a Notarului anonim, prospectat cu acuitate nu numai în sfera substanței informaționale, ci și în ceea ce privește viziunea politică relativ la evenimentele cu caracter general (p. 84–86). Amănuntul furnizat de Anonymus privitor la numele de *duca*, derivat de la latinescul *dux*, *-cis*, purtat de comitele cetății Lohorcy, atacată de ungurii descălecători imediat după traversarea Carpaților Păduroși, este interpretat ca fiind o dovadă asupra originii sale românești (p. 88). În legătură cu

ducatul lui Zubur de la Nitra, se presupune că ar fi fost o parte a moștenirii cnezatului Moraviei Mari (p. 90), în timp ce ducatul lui Salanus, urmaș al lui Kean, „mare duce al Bulgariei”, ar reflecta extinderea Țaratului bulgar pe valea Tisei (p. 90–91).

În încercarea de a acredita ideea existenței unor formațiuni politice autohtone în regiunile nord-dunărene, în perioada anterioară pătrunderii ungarilor, se face apel și la unele izvoare care, în ceea ce ne privește, nu inspiră încredere. Ne referim mai întâi la *Geografia* atribuită armeanului Moise Chorenaf'i, unde se menționează țara *Balak*, toponim derivat desigur de la forma *blac/vlah*, care desemna pe români (p. 94–95). Potrivit concluziilor unor prestigioși armenologi, autorul respectivului tratat de geografie ar fi în realitate Anania Sirakaț'i, cărturar din secolul al VII-lea, când o eventuală atestare a țării *Balak* ar fi fost neverosimilă, ceea ce ar pleda pentru ideea că pasajul ce conține mențiunea evocată ar reprezenta o interpolare târzie, probabil de la începutul mileniului II (Cf. V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, ed. a 3-a, Chișinău, 1994, p. 104–105). Cu toată audiența dobândită în medievistica românească, nu ni se pare convingătoare nici identificarea cu românii a poporului „creștin” *N.n.d.r.* (p. 95), amintit în secolul al XI-lea de cronicarul persan Gardizi (Cf. Al. Boldur, *V-n-n-t-r din scrisoarea cahanului Iosif și N-dr-r al lui Gardizi*, în *Studii și cercetări istorice*, XIX (II, SN), 1946, p. 194–197; C. Cihodaru, *Există știri despre români în operele unor scriitori afgani sau persani din secolele X–XI?*, în *Analele științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași*, SN, Sect. III, a. *Istorie*, XV, 1969, 2, p. 157–170).

O minuțiozitate deosebită se manifestă în legătură cu analiza pasajelor din Anonymus referitoare la ducatele lui Menumorut, Glad/Ahtum (Ohtum), Gelu și Geula (Iulius, Gyla), pasaje ce au dobândit relevanță suplimentară prin juxtapunerea cu anumite mărturii extrase din documente ulterioare. Dacă în ceea ce-l privește pe Menumorut se concluzionează că problema stabilirii etniei acestui dinast este insolubilă, în schimb se aduc mai multe argumente din care ar rezulta caracterul pluriethnic al voievodatului său, unde o pondere însemnată o dețineau românii (p. 108–112). Considerații foarte interesante întâlnim și despre ducatul lui Glad, a cărui supuneră se estimează că s-ar fi realizat în mai multe etape: cel dintâi atac al cetelor maghiare s-ar fi produs în timpul vieții lui Arpad, deci înainte de anul 907, când și-a dat obștescul sfârșit, iar cel decisiv prin 934, când a avut loc și o mare expediție a ungarilor în Imperiul bizantin (p. 115–116). De vreme ce un urmaș al lui Glad – Ahtum (Ohtum) – își permitea ca în prima parte a domniei lui Ștefan I cel Sfânt să ducă o politică independentă și să ignore autoritatea suveranului Ungariei, este de la sine înțeles că domeniile strămoșilor săi nu fuseseră integrate efectiv posesiunilor maghiare, ci doar supuse și obligate la plata tributului (p. 116–117). Existența lui Glad și a lui Ahtum (Ohtum) este certificată și de toponimele derivate de la numele lor, răspândite cu precădere în Banat (p. 119–120, 130). Mărturiile despre vechimea și extensia vieții monahale ortodoxe în Banat și în alte teritorii din componența Regatului arpadian – asupra căreia ar fi fost poate util să se fi avut în vedere și

remarcabilele contribuții ale lui Gy. Moravcsik (*The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary*, în idem, *Studia Byzantina*, Budapesta, 1967, p. 326–340), A. L. Tăutu (*Griechische Klöster im mittelalterlichen Ungarn*, în *Bună Vestire*, XIV, 1975, 1 (*Omagiu canonicului Aloisie Ludovic Tăutu cu ocazia împlinirii etății sale de 80 de ani*, *Opere*, I, *Istorice*), p. 171–194) și V. V. Muntean (*Organizarea mănăstirilor românești în comparație cu cele bizantine (până la 1600)*, București, 1984, p. 33–35) – relevă indirect și existența unor comunități numeroase de aceeași confesiune (p. 128–129).

Un alt capitol al volumului – cel de-al 4-lea și ultimul – schițează principalele coordonate ale istoriei Transilvaniei în secolele XI–XIV, reliefându-se cu precădere etapele cuceririi sale de către unguri, colonizarea secuilor și sașilor, structurile sociale, adunările de „stări” etc., în aceasta din urmă problemă, în legătură cu care Ioan–Aurel Pop s-a oprit și cu alte prilejuri, domnia sa având contribuții esențiale (p. 148–191).

„Considerațiile finale” rezumă câteva din concluziile la care s-a ajuns prin analiza unei bogate și variate paletă tematică, insistându-se asupra anumitor aspecte controversate (p. 192–201). Între altele, autorul subliniază soliditatea dovezilor ce atestă continuitatea elementului romanizat la nordul Dunării și participarea sa la organizarea structurilor statale, în pofida instabilității politice datorate activizării fluxului migrațiilor alogene. După opinia sa, noțiunea de „formațiune prestatală” este neadecvată realităților politico-administrative de la începutul mileniului II (p. 197–198). Ca și pe parcursul întregii lucrări, în segmentul său concluziv se adoptă un pregnant ton polemic cu reprezentanții ultrasubiectivi ai unor istoriografii străine.

Volumul este prevăzut cu trei hărți utile, redând spațiul ocupat de ducatele lui Menumorut, Glad și Gelu, cu un amplu indice toponimic și onomastic (p. 203–231), precum și cu o bibliografie selectivă, ce include și abrevierile folosite (p. 223–243).

Noua sinteză a apreciatului universitar clujean Ioan–Aurel Pop reprezintă o contribuție importantă la clarificarea a numeroase probleme de cel mai mare interes pentru evoluția istorică a românilor în evul mediu și a legăturilor acestora cu ungurii, reflectând o cunoaștere aprofundată a tematicii abordate și un larg orizont istoric, care, pe de o parte, a permis circumscrierea articulată a fenomenelor specifice societății românești în ansamblul european, iar, pe de altă parte, i-a definit mai concludent trăsăturile proprii. Analiza pertinentă a unor chestiuni de detaliu a fost de natură să ofere clarificări pentru aspecte dezbătute de multe decenii în istoriografia românească și străină. Pe lângă aceste calități, lucrarea lui Ioan–Aurel Pop se impune prin logica concluziilor și prin limpezimea enunțurilor, ceea ce facilitează receptarea bogatului său conținut de idei. Rămânem doar cu regretul că acestei valoroase și utile monografii, în care s-a investit din plin erudiție și discernământ critic, nu i s-a asigurat, cel puțin până în momentul încheierii redactării rândurilor de mai sus, o difuzare corespunzătoare.

VICTOR SPINEI

ALEXANDRU ARTIMON, IOAN MITREA, *Bacău. Reședință voievodală*, Muzeul Județean de Istorie „Iulian Antonescu”, Bacău, 1996, 100 p. text + 51 p. ilustrații

Devenirea istorică a orașului Bacău rămâne încă învăluită de numeroase incertitudini, astfel că orice încercare de survolare a trecutului acestui oraș este binevenită și lăudabilă. În acest sens, ne-a atras atenția lucrarea *Bacău. Reședință voievodală*, semnată de apreciații cercetători Alexandru Artimon și Ioan Mitrea. Chiar din primele pagini se remarcă disponibilitatea autorilor de a valorifica cu acuitate rezultatele cercetărilor arheologice, folosite cu preponderență în argumentarea diverselor aspecte inserate în cadrul studiului monografic pe care-l prezentăm, fără a fi neglijate nici datele oferite de izvoarele scrise, interne ori externe.

Structurată pe patru capitole, lucrarea începe cu o introducere (p. 9), urmată de o privire generală asupra cadrului natural (p. 11). Capitolul al II-lea este dedicat unor probleme privind „vechimea locuirii și continuitatea istorică în vatra orașului Bacău și împrejurimi”, capitol împărțit pe mai multe subcapitole. După o prezentare a câtorva „dovezi de locuire din cele mai vechi timpuri până la geto-daci” (p. 14), autorii insistă asupra unor aspecte privind „civilizația geto-dacilor din vatra orașului Bacău și împrejurimi” (p. 18), precum și asupra unor probleme privind evoluția istorică „de la geto-daci la români” (p. 22). Ei se opresc apoi asupra așezării din secolele IV–V de la Bacău – Curtea domnească (p. 25), precum și asupra așezării corespunzătoare secolelor VI–VII din același perimetru (p. 29). Autorii susțin ideea formării orașului Bacău în etape, ca urmare, pe de o parte, a evoluției unui număr de sate, care au gravitat în jurul viitorului centru urban, iar pe de altă parte, ca urmare a zonei geografice favorabile economic în care se găsea viitorul oraș, la intersecția unor importante drumuri comerciale.

Urbanizarea a avut în viziunea autorilor două etape: „prima etapă, anterioară instalării Curții domnești, când a avut loc procesul îndelungat de urbanizare, și etapa a doua, când se instalează Curtea domnească și se produce accelerarea acestui proces. Un rol important în procesul de urbanizare l-a constituit instalarea la Bacău a vămii pentru comerțul local și de tranzit, pentru mărfurile care circulau pe aceste importante artere de circulație, cum e Drumul Siretului, cu ramificațiile sale spre Transilvania și Țara Românească” (p. 86).

De reținut, opiniile emise de-a lungul timpului privind originea și semnificația numelui de Bacău. Cercetătorii Alexandru Artimon și Ioan Mitrea susțin că ar fi tentați să accepte „că cea mai plauzibilă ipoteză ar fi că numele orașului provine din latinescul *Bacha – Bachae* (bob, sămbure, sămânță de fructe, și mai scurt *Baca – fruct*)” (p. 39). Din punctul nostru de vedere, am tinde să acceptăm mai degrabă acea realitate lingvistică conform căreia cuvintele având sufixul „ău” existente în limba română ar fi de origine maghiară. Această opinie este susținută de numeroși lingviști, dintre ei amintindu-l în primul rând pe Alexandru Philippide.

Remarcăm totuși onestitatea autorilor, care nu trec cu vederea nici una din ipotezele emise, lăsând chiar loc unor eventuale clarificări viitoare. Aceași tendință o întâlnim și în capitolul al III-lea, dedicat trecutului centrului urban medieval Bacău. Acesta începe cu o prezentare a problemelor legate de „geneza și evoluția orașelor în secolele XIV–XV” (p. 41), trecându-se în revistă opiniile exprimate în decursul timpului privind prima mențiune documentară a orașului, în acest sens Alexandru Artimon și Ioan Mitrea optând pentru data de 6 octombrie 1408. Autorii amintesc izvoarele scrise păstrate din vremea de început a orașului și până în prima jumătate a veacului al XV-lea, afirmând că „ele sunt insuficiente în clarificarea genezei și evoluției lui, dar reprezintă un punct de reper extrem de important pentru concluziile ce se impun coroborate și cu alte izvoare istorice” (p. 47). În ceea ce ne privește, înclinăm către opinia exprimată de istoricul Ștefan Sorin Gorovei, care susține ipoteza menționării Bacăului încă din 1391–1392, când a luat ființă aici o Episcopie catolică. Coroborarea cu alte izvoare istorice, ne ajută la mai buna înțelegere a veridicității acestei ipoteze.

Considerăm că demersurile pe care cercetătorii perioadei de început a orașului Bacău le întreprind ori le vor întreprinde trebuie să fie eliberate de orice fel de prejudecăți etnice ori religioase. Faptul că prima mențiune documentară a Bacăului este în legătură cu Episcopia catolică înființată aici nu aduce nici un prejudiciu ortodoxismului, nu neagă existența locuitorilor ortodocși în zonă, dimpotrivă, o probează, dacă ne gândim doar la rolul misionar atribuit episcopilor catolice înființate în părțile „schismaticilor”.

Cei doi autori se opresc apoi asupra orașului Bacău în vremea lui Ștefan cel Mare, cel ce a stabilit reședința voievodală pentru fiul său Alexandru Voievod, care îi era asociat la domnie (p. 52), precum și asupra Bacăului în vremea acestuia din urmă (p. 56).

Capitolul al IV-lea este dedicat prezentării Curții domnești, începând cu o analiză a „rolului curților domnești din Moldova în evoluția istorică a orașelor” (p. 63), urmată de o incursiune în „evoluția și semnificația Curții domnești din Bacău” (p. 66), a Casei domnești (p. 68), a turnului locuință (p. 70), a Bisericii Precista (p. 77), precum și o evidențiere a necesității restaurării și punere în valoare a Curții domnești (p. 82).

Lucrarea se încheie cu succinte concluzii, binevenite, având în vedere bogăția de informații inserate în cuprinsul ei. Monografia mai cuprinde un rezumat în limbile franceză și engleză, alături de o serie de ilustrații sugestive, care întregesc argumentația din text. Dincolo de numeroasele probleme încă destul de controversate, care jalonează devenirea istorică a Bacăului, lucrarea cercetătorilor Alexandru Artimon și Ioan Mitrea se constituie într-un reper de neignorat pentru cercetările viitoare, îndemnând în același timp la reflecție.

ANTON COȘA